

ΒΙΟΗΘΙΚΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΙΙ

Το ανθρώπινο πρόσωπο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΕΙΡΑΣ: Δημήτρης Ν. Λαμπρόλλης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη
Φερηνική Παναγοπούλου-Κουνατζή

Βιοηθικοί Προβληματισμοί

ISBN

Copyright © 2015: Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ
Νικηταρά 2 & Εμμ. Μπενάκη, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210-38.22.496, 210-38.38.020
Fax: 210-38.09.150
site: www.papazisi.gr
e-mail: papazisi@otenet.gr

Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης
Σιατίστης 7, 54 631 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 210 38.09.150
e-mail: natasapelagidou@papazisi.gr

Εκτόπωση: Printfair (digital & offset solutions)
Σόλωνος 119, Αθήνα 106 78
Τηλ.: 210 33.00.606
site: www.printfair.gr
e-mail: info@printfair.gr

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε μέσο χωρίς σχετική άδεια του Εκδότη.

ΜΑΡΙΑ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΟΤΗ
ΦΕΡΕΝΙΚΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ

(Επιμέλεια)

ΒΙΟΗΘΙΚΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΙΙ

Το ανθρώπινο πρόσωπο

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΑΘΗΝΑ 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	
Εισαγωγή.....	

Κεφάλαιο 1 **Φιλοσοφική Προσέγγιση**

1. Philip Brey: Self-identity and the evaluation of medical technology	
2. Ελένη Καλοκαιρινού: Το ανθρώπινο πρόσωπο και η φιλοσοφία: για μια ηθική του προσώπου	
3. Σταυρούλα Τσινόρεμα: Το πρόσωπο και η αρχή της προσωπικότητας στη νεότερη ηθική φιλοσοφία και τη βιοηθική	
4. Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης: Η ευθανασία και το διακύβευμα της αυτονομίας.....	
5. Μιχαήλ Κ. Μαντζανάς: Βιοηθική και πρόσωπο: Αρχαία, βυζαντινή και σύγχρονη προοπτική.....	
6. Τάνια Κυριάκου: Βιοηθική με ένα ανθρώπινο πρόσωπο.....	

Κεφάλαιο 2

Νομική Προσέγγιση

7. Πηνελόπη Αγαλλοπούλου: Αρχές προστασίας του φυσικού προσώπου στο πλαίσιο της βιοϊατρικής.
8. Κατερίνα Φουντεδάκη: Το πρόσωπο και το πράγμα στο αστικό δίκαιο
9. Ισμήνη Κριάρη: Η νομική σημασία του ανθρώπινου προσώπου την εποχή της γενετικής.
10. Ελισάβετ Συμεωνίδου-Καστανίδου: Το χρονικό σημείο έναρξης της ανθρώπινης ζωής στο ποινικό δίκαιο.
11. Αλεξάνδρα Βάρκα-Αδάμη: Το τέλος του προσώπου
12. Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη: Ενημέρωση και συναίνεση στην πλαστική κοσμητική χειρουργική προσώπου
13. Σπύρος Βλαχόπουλος: Ζητήματα αστικής ευθύνης του Δημοσίου και των ΝΠΔΔ στο πεδίο της χειρουργικής προσώπου
14. Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή: Αιούσια πατρότητα . . .
15. Θεοφανώ Παπαζήση: Η ταυτότητα του φυσικού προσώπου. . .
16. Χριστοδούλου:
17. Δημήτρης Ζωγραφόπουλος: Η αποζημίωση από εργατικό ατύχημα λόγω παραμόρφωσης του προσώπου συνδικαλίστριας (υπόθεση Κούνεβα)
18. Πόπη Καλαμπούκα: Η υποχρέωση ενημέρωσης και η ευθύνη του φορέα αποθήκευσης βλαστικών κυττάρων.

Κεφάλαιο 3

Ιατρική Προσέγγιση

19. Αριστείδης Αντσακλής: Το έμβρυο και τα δικαιώματά του . . .
20. Βασίλειος Κ. Ταρλατζής: Επιπλοκή ιατρικής πράξης - Θεραπευτικός κίνδυνος - ιατρικό σφάλμα - lege artis. Ιατρική πράξη: Χρήσιμες ιατρικές έννοιες για τους εφαρμοστές του δικαίου.
21. Χαρά Σηπλιοπούλου: Ο σεβασμός στο πρόσωπο του νεκρού
22. Elly Vintiadis: The Importance of Pluralism in Psychiatry . . .
23. Μάρω Καψιώτη Φεργάδη: Το ακούσιο ιατρικό σφάλμα από την οπτική γωνία της γνωστικής ψυχολογίας
24. Ευσταθία Κ. Σινανιώτη: Ηθικά ζητήματα στην εμφυτευματολογία

Κεφάλαιο 4

Θεολογική και Ιστορική Προσέγγιση

25. π. Μακάριος Γκρινιεζάκης: Πρόσωπο και έρωτας: Η ανάδειξη του ανθρώπινου προσώπου μέσα από την ερωτική κοινωνία . . .
26. Ελένη Βουλιγέα - Μαρία Σιταρά: Το πρόσωπο στην αρχαία ελληνική τέχνη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο παρών τόμος παραδίδεται στην κρίση του αναγνώστη με την ελπίδα να διευρύνει τους προβληματισμούς του στο πεδίο της Βιοηθικής με κέντρο το ίδιο το πρόσωπο του ατόμου, μιας έννοιας φορτισμένης θεολογικά, φιλοσοφικά, νομικά αλλά και αισθητικά. Φιλοξενεί συμβολές όχι μόνο νομικές, αλλά και από ιατρούς, θεολόγους, φιλόσοφους και άλλους επιστήμονες, με σκοπό την όσο περισσότερο γίνεται πιο σφαιρική αντιμετώπιση των ζητημάτων ιατρικής ευθύνης, αλλά και βιοηθικής. Οι επιμελήτριες είχαμε τη μεγάλη τύχη να ανταποκριθούν στην πρόσκλησή μας επιστήμονες καταξιωμένοι στους χώρους τους, είτε από πλευράς καθαρά θεωρητικής, είτε από την πλευρά της ιατρικής πράξεως. Γιατί η μια πλευρά απαραίτητως συμπληρώνει την άλλη και καμία πρόοδος στην επίλυση σοβαρών θεμάτων και διλημμάτων ιατρικής ευθύνης και βιοηθικής δεν μπορεί να σημειωθεί, εάν δεν συνδυαστεί η θεωρία με την πράξη.

Πολλές ευχαριστίες εκφράζονται στο Ίδρυμα Ωνάση για την επιχορήγηση του 3^{ου} Συνεδρίου Ιατρικής Ευθύνης και Βιοηθικής-Το πρόσωπο, στο πλαίσιο του οποίου παρουσιάστηκε η πλειονότητα των εισηγήσεων που δημοσιεύονται στον ανά χειρως τόμο. Ευχαριστούμε επίσης ιδιαίτερα την Δρ. Ευσταθία Σινανιώτη για την ουσιαστική συμβολή στο όλο εγχείρημα. Ο τόμος αυτός δεν θα μπορούσε να εκδοθεί χωρίς την αγκαστή συνεργασία και υποστήρι-

ξη των εκδόσεων Παπαζήση και του διευθυντή της σειράς δια-ΛΟ-ΓΟΣ, Καθηγητή κ. Δημήτρη Λαμπρέλλη, ο οποίος με περισσή φροντίδα και αξιοζήλευτο ενδιαφέρον αγκάλιασε για δεύτερη φορά τους Βιοηθικούς Προβληματισμούς στην περιώνυμη σειρά του.

Ανείπωτες ευχαριστίες οφείλουμε στην Ομότιμη Καθηγήτρια Φιλοσοφίας των Πανεπιστημίων Αθηνών και Κρήτης κ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου για την αγάπη και έμπρακτη υποστήριξη με την οποία έχει περιβάλλει όλες τις επιστημονικές μας προσπάθειες και για την εξαιρετική τιμή που μας έκανε να γράφει την εισαγωγή του παρόντος τόμου, καταλήγοντας εν τέλει στη συγγραφή μίας ξεχωριστής εισηγήσεως –μίας σπάνιας φιλοσοφικής πραγματείας– που κοσμεί τον τόμο μας αφιερώνοντας επί τούτου μεγάλο μέρος των θερινών της διακοπών. Ο αναγνώστης πέραν από την παρουσίαση των μελετών που ακολουθούν στον τόμο έχει την τύχη να διαβάσει από την πλέον επαύουσα της φιλοσοφικής επιστήμης για την από αρχαιοτάτων χρόνων συνάφεια της φιλοσοφίας με την ιατρική και το δίκαιο και την αναγκαιότητα της καλλιέργειας μιας ιατρικής ηθικής που ανάγεται στον Ιπποκράτη και την παράδοσή του και για τη γένεση της βιοηθικής λόγω της σχετικά πρόσφατης αλματώδους προόδου της επιστήμης και της τεχνολογίας. Η ίδια αποτελεί ένα από τα βασικά κίνητρα που συνεχίζουμε σε πείσμα μελανών καιρών την περιπλάνησή μας στα δύσβατα, αλλά και συναρπαστικά μονοπάτια της βιοηθικής. Την ευχαριστούμε από καρδιάς για την προσφορά της στην φιλοσοφία, αλλά και για το ζήλο της να αναδεικνύει πάντοτε νέους επιστήμονες.

Κέρκυρα-Λευκάδα 2015

*Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη –
Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ευχαριστώ θερμά τις συναδέλφους Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη και Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή για την τιμή που μου έκαναν να μου εμπιστευθούν την Εισαγωγή στον τόμο Βιοηθικοί Προβληματισμοί: Το πρόσωπο στον απόηχο του τρίτου Διεπιστημονικού Συνεδρίου Βιοηθικής. Το συνέδριο εκείνο, όπως και τα δύο προηγούμενα σχετικά, το είχαν διοργανώσει οι δύο αυτές κυρίες με απaráμιλλη επιστημοσύνη και φιλόξενη διάθεση. Και τις ευχαριστώ και αναδρομικά που μου είχαν αναθέσει απαρχής την προεδρία των ανακοινώσεων που είχαν φιλοσοφική προβληματική. Η συμμετοχή μου στα υποδειγματικά αυτά συνέδρια μου έδωσε την ευκαιρία να διαπιστώσω εκ νέου πόσο με την προοδευτική εμπέδωση του βιοηθικού προβληματισμού επιβιώνει και η προαιώνια συμπόρευση της φιλοσοφίας με την επιστήμη – ιδιαίτερα της φιλοσοφίας με την ιατρική, που εμφανίζεται ήδη με τους φιλοσόφους της φύσης, τους λεγόμενους Προσωκρατικούς –και της φιλοσοφίας με το δίκαιο– που εμπεδώνεται θεωρητικά με τη φιλοσοφία στην κλασική ελληνική αρχαιότητα. Και, το σπουδαιότερο για μένα, ο τόσο γόνιμος διεπιστημονικός προβληματισμός όχι μόνο θεραπόντων της φιλοσοφίας και επιστημόνων του Δικαίου και της Ιατρικής, αλλά και θεραπόντων άλλων ειδικοτήτων στη χώρα μας πάνω σε βιοηθικά ζητήματα που διαπίστωσα στα συνέδρια αυτά αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον μου για τη βιοηθική που είχε αρχίσει

να ατονεί με την επάνοδό μου στην αρχαία φιλοσοφία ύστερα από μια δεκαετία τουλάχιστον διδασκαλίας και συγγραφής σε βιοηθικά ζητήματα, συμμετοχής σε συνέδρια και σε σχετικές επιτροπές και αρχές. Τις ευχαριστώ ακόμη γιατί έθεσαν στη διάθεσή μου μερικές περιλήψεις των μελετών και των ανακοινώσεων του σχετικού συνεδρίου, αρκετές από τις οποίες έλαβα σοβαρά υπόψη μου και ενέταξα μερικώς στη δική μου παρουσίαση που επικεντρώθηκε κυρίως –αλλά όχι μόνο—στα φιλοσοφικά και βιοηθικού ενδιαφέροντος κείμενα.

Με την ευκαιρία μάλιστα που μου δόθηκε να προλογίσω την παρούσα έκδοση εστιάζοντας το ενδιαφέρον μου στη βιοηθική και στην έννοια του προσώπου, θα ήθελα να πω λίγα λόγια και για τους τόμους που κάλυψαν αριστοτεχνικά και άμεσα τα προηγούμενα σχετικά συνέδρια. Ο πρώτος τόμος του συνεδρίου που καθιέρωσαν το 2013 οι δύο αυτές λαμπρές επιστήμονες επικεντρωνόταν στη συνάφεια Δικαίου και Βιοηθικής και κυκλοφορήθηκε τον επόμενο χρόνο (2014) με τον τίτλο *Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική: Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος*. Ο ογκωδέστατος (825 σελίδες) δεύτερος τόμος, απότοκος του δεύτερου σχετικού Συνεδρίου του επομένου έτους, κυκλοφορήθηκε την ίδια χρονιά της διοργάνωσής του με τον τίτλο *Βιοηθικοί Προβληματισμοί*, από τις Εκδόσεις Παπαζήση, ως 23ος τόμος της *Φιλοσοφικής Βιβλιοθήκης / Μελέτες «διάΛΟΓΟΣ»*. (2014), χάρις στην αγαστή πρωτοβουλία του άξιου επιμελητή των σπουδαίων αυτών εκδόσεων συναδέλφου Δημήτρη Λαμπρέλλη. Στο πλαίσιο της ίδιας σειράς φιλοξενείται και ο ανά χειρας τρίτος τόμος με τον τίτλο *Βιοηθικοί Προβληματισμοί: Το Πρόσωπο*. Σημειώνω μάλιστα ότι η αναγνώριση του ρόλου της φιλοσοφίας και η συμπόρευσή της με την ιατρική και το δίκαιο είναι ιδιαίτερα σημαντική στο πρόσφατο συνέδριο και στον τόμο των Πρακτικών του. Ενώ στον πρώτο τόμο η φιλοσοφία αντιπροσωπευόταν από ένα μόνο θεράποντα της φιλο-

σοφίας –τον Βαγγέλη Πρωτοπαπαδάκη– στον δεύτερο από τρεις, τον προαναφερθέντα, την Ελένη Καλοκαιρινού και τον πρωτοπρεσβύτερο Μακάριο Γρινιεζάκη, στον παρόντα τρίτο τόμο έχουμε τέσσερες «φιλοσοφικές» ανακοινώσεις από τους δύο προαναφερθέντες ομιλητές, από τη Βούλα Τσινόρεμα και τον Μιχαήλ Μαντζανά, ενώ ενδιαφέρουσα φιλοσοφική προβληματική συναντάμε και σε άλλες μελέτες από αισθητική και νομική άποψη. Η έννοια λοιπόν του «προσώπου», που αποτέλεσε τον πυρήνα του πρόσφατου Συνεδρίου και των νέων «Βιοηθικών Προβληματισμών –χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όλες οι εισηγήσεις επικεντρώθηκαν αποκλειστικά στην έννοια αυτή– είχε για μένα προκλητικό ενδιαφέρον και πλούτισε τον προβληματισμό μου με τη βιοηθική που συνιστά αναντικατάστατο ανάχωμα στην ανεξέλεγκτη «πρόοδος» της επιστήμης και της τεχνολογίας.

Ωστόσο, πριν πω λίγα λόγια από τη σκοπιά της φιλοσοφίας και της βιοηθικής για τις εξαιρετες μελέτες και ανακοινώσεις, που περιλαμβάνονται στον επίσης εκτενή αυτό τόμο που επικεντρώνεται στην κομβική έννοια του Προσώπου από θεολογική, φιλοσοφική, ιατρική, νομική, καλλιτεχνική, κ.λπ. άποψη, οφείλω, λόγω της μακράς θητείας μου στον ακαδημαϊκό χώρο, της εμπειρίας μου από τη διοργάνωση εθνικών και διεθνών συνεδρίων και της συμμετοχής μου σε πολλά από αυτά, να επισημάνω τη μοναδικότητα αυτών των συνεδρίων σχετικά με την έκδοση των Πρακτικών που τα δικαιώνουν. Οι τελειομανείς διοργανωτές τους και επιμελήτριες των σχετικών τόμων έχουν ξεπεράσει κάθε προηγούμενο σε διεθνή κλίμακα σχετικά με την ταχύτητα και την ποιότητα με την οποία εκδίδουν τα Πρακτικά των συνεδρίων τους –και μάλιστα με πολλές ανακοινώσεις αναβαθμισμένες σε εκτενείς μελέτες– εντός του ίδιου ή του επομένου έτους της διοργάνωσής τους. Έχουν πράγματι οι αγαπητές αυτές συνάδελφοι καταρρίψει παγκόσμιο ρεκόρ αμεσότητας, εργατικότητας και τελειομανίας.

1. Όπως σημείωσα πιο πάνω, φιλοσοφία και επιστήμη, ιδιαίτερα φιλοσοφία, ιατρική και δίκαιο συμπορεύονταν από τις απαρχές της «ανακάλυψης του πνεύματος» από τους αρχαίους προγόνους μας, όπως διακήρυξε ο Bruno Snell. Όπως είναι γνωστό, οι περισσότεροι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι άρχιζαν την έρευνά τους για τη Φύση με την κοσμολογία και την τελείωναν με τη βιολογία, την ιατρική και την ανθρωπολογία. Γιατί τόσο η φιλοσοφία όσο και η ιατρική αντιμετώπιζαν κοινά ερωτήματα. Είναι επίσης εντυπωσιακές οι αναφορές του Πλάτωνα στην ιατρική τέχνη, τους θεράποντες και τις μεθόδους της σε πολλούς διαλόγους του (Χαρμίδης, Γοργία, Φαίδρος, Θεαίτητος, κλπ.). Ο Αριστοτέλης, μάλιστα κατέφευγε συστηματικά στο χώρο της ιατρικής για να τεκμηριώσει την ηθική φιλοσοφία του πολίτη. Και κατά την Ελληνιστική εποχή οι Στωικοί, ιδιαίτερα, φιλόσοφοι σχεδόν ταύτισαν τη φιλοσοφία με την ιατρική ως θεραπευτική των παθών. Αλλά και η σύγχρονη συνάφεια της βιοηθικής με το Δίκαιο μπορεί να αναχθεί τουλάχιστον στην εποχή της κλασικής εποχής. Ας μην ξεχνάμε ότι η πλατωνική Πολιτεία στην οποία βρίσκουμε καιρικές αναφορές στην ιατρική είχε ως εναλλακτικό τίτλο *Περί δικαίου: Πολιτικός*. Στον διάλογο *Πολιτικός* η ιατρική παρέχει από ορισμένες απόψεις υπόδειγμα για τη νομοθεσία και στους Νόμους προτείνεται η χρήση της «πειθούς» για την «ιατρική των ελευθέρων», ανάλογη με τις θεμελιώδεις αρχές της βιοηθικής του σεβασμού της «αυτονομίας» του ασθενή και της «συναίνεσής» του. Και ο Αριστοτέλης θεμελιώνει εσαεί τη δικαιοσύνη στο Ε' βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* του. Η συνάφεια, λοιπόν της φιλοσοφίας με την ιατρική και το δίκαιο είναι πολύ παλαιά και η αναγκαιότητα της καλλιέργειας μιας ιατρικής ηθικής ανάγεται τουλάχιστον στον Ιπποκράτη και την παράδοσή του. Η ιατρική ηθική του επιβιώνει ακόμη και σήμερα και όχι μόνο με τον περίφημο Όρκιο που του αποδίδεται, παρά τον —καιώς ίσως—υπονοούμενο «πατερναλισμό» του. Και οπωσδήποτε στο ιπποκρατικό πνεύ-

μα ανάγεται και η περίφημη πραγματεία του φημισμένου γιατρού του 2ου μ. Χ. αιώνα Γαληνού Ότι ο άριστος ιατρός και φιλόσοφος. Αντιστρέφοντας μάλιστα τη σχέση φιλοσοφίας και βιοηθικής ο P. Allmark, επικαλούμενος τον Toulmin, υποστήριζε το 2006 με το άρθρο του «An Argument for the Use of the Aristotelian Method in Bioethics» την ανάγκη προσφυγής και σήμερα στον Αριστοτέλη για την επίλυση καιρίων βιοηθικών διλημμάτων.

Με τη βιοηθική οπωσδήποτε δεν έχουμε να κάνουμε με μια νέα ηθική ούτε με μια νέα επιστήμη. Η αναγκαιότητά της προέκυψε από τη σχετικά πρόσφατη αλματώδη πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας και η διαμόρφωσή της «από το πάντρεμα, αλλά και από την αντιπαράθεση, των βιοϊατρικών τεχνοεπιστημών με τις επιστήμες του ανθρώπου, όπως είναι η ψυχολογία, η κοινωνιολογία, η πολιτική επιστήμη, η ηθική, το δίκαιο και η φιλοσοφία» (G. Hottois, *Les mots de la bioethique* 1993). Ας μην ξεχνάμε εξάλλου ότι ο όρος βιοηθική επινοήθηκε από γιατρό, τον Ranselaer Potter το 1970 με το άρθρο του «Βιοηθική: Επιστήμη της επιβίωσης» και το βιβλίο του « Βιοηθική: Γέφυρα προς το μέλλον» (1971), καιτοι πρόσφατα διαπιστώθηκε ότι οι απαρχές του όρου βιοηθική μπορούν να αναχθούν στον γερμανό φιλόσοφο και ιερωμένο Fritz Jahr; ο οποίος το 1927 τον χρησιμοποίησε με οικολογικό νόημα. Οι επισημάνσεις αυτές συνηγορούν για τον διεπιστημονικό χαρακτήρα της βιοηθικής και τη συμβολή στην προβληματική της των εκπροσώπων όλων σχεδόν των θεωρητικών και θετικών επιστημών και ιδιαίτερα εκείνων οι οποίες κινούνται στο χώρο της θεολογίας, της φιλοσοφίας, του Δικαίου και της ιατρικής. Η ηθική φιλοσοφία πάντως, παίζει προνομιακό ρόλο στη διαμόρφωσή της βιοηθικής επειδή οι θεμελιώδεις αρχές της βιοηθικής –όπως διατυπώνονται στην Οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα ανθρώπινα Δικαιώματα (UNESCO 2005)– είναι κατά βάση ηθικές αρχές, εκφράζουν υψηλής αξίας απόψεις για το ευ ζην, αποτελούν τη βάση ηθικών κα-

νόνων και μερικές . αναβιώνουν τις παλαιές αρχές της αγαθοποιίας –το ιπποκρατικό ωφελείν ή μη βλάπτειν– και την αρχή της εχεμύθειας – παράλληλα με τις νεότερες αρχές της αυτονομίας, της «συναίνεσης ύστερα από ενημέρωση», του «σεβασμού της αξιοπρέπειας, της ακεραιότητας και του ευάλωτου του ανθρώπου», της ισότητας, της ευθυδικίας κ.λπ. κ.λπ., που απαιτήσαν για τη διαμόρφωση και την οικουμενική υιοθέτησή τους εκτενή πολυετή φιλοσοφική και διεπιστημονική συζήτηση και δικαίωση.

Δεν είναι τυχαίο ότι, μετά την αλματώδη ανάπτυξη των βιοεπιστημών και της βιοτεχνολογίας, η βιοηθική αποτέλεσε τον σπουδαιότερο κλάδο της εφαρμοσμένης ηθικής και σύντομα προέκυψε και η ανάγκη μιας πιο φιλοσοφικής μεταβιοηθικής. Είχε πράγματι δίκιο ο Stephen Toulmin ο οποίος ήδη από το 1986 έδειχνε με το άρθρο του Πώς η ιατρική έσωσε τη ζωή της ηθικής, « προμηθεύοντάς την με την αντιμετώπιση πολλών αξιακά φορτισμένων προβλημάτων» ότι ένα νέο λαμπρό πεδίο ξανοιγόταν για την ηθική φιλοσοφία με την εμφάνιση των πρωτοφανών προβλημάτων και διλημάτων που δημιούργησε η τεχνολογική επανάσταση. Στο ίδιο κλίμα κινήθηκε και η ετυμηγορία του τελευταίου μεγάλου μεταηθικού φιλοσόφου Richard Hare ο οποίος το 1993 στο βιβλίο του Bioethics υποστήριζε ότι «αν ο φιλόσοφος δεν μπορεί να βοηθήσει την ιατρική οφείλει να κλείσει το μαγαζί του». Από την άλλη μεριά, βέβαια, η αυστηρή και τεχνική «εκφιλοσόφηση» της βιοηθικής από μερικούς θιασώτες της, προκάλεσε κάποιες αντιδράσεις που ίσως οδήγησαν τον Tom Koch να πει στο βιβλίο του Thieves of Virtue: When Bioethics Stole Medicine (2012) ότι «η Βιοηθική εμφανίστηκε γύρω στο 1960 με την πεποίθηση ότι οι γιατροί και οι ερευνητές χρειαζόνταν την καθοδήγηση των φιλοσόφων για τον χειρισμό ζητημάτων που είχαν προκύψει από τις τεχνολογικές εξελίξεις στην ιατρική, ως αντίδραση στον ιατρικό πατερναλισμό της παραδοσιακής ιατρικής ηθικής». Για να καταλήξει όμως, επισημαί-

νοντας την αποτυχία της βιοηθικής, στο ότι «κάνεις δεν φέρνει τον Kant σε ένα ιατρικό συμβούλιο» και να επισημάνει την ανάγκη μιας «τροποποιημένης ανθρωπιστικής, υπεύθυνης και δικαιολογήσιμης ιατρικής ηθικής».

Η εμπειρία μου σε Επιτροπές και Αρχές Βιοηθικής και η κριτική της «Οικουμενικής Διακήρυξης για τη Βιοηθική και τα ανθρώπινα δικαιώματα» –για την οποία είχα εργαστεί εκπροσωπώντας την Ελλάδα– από τον πρωτοπόρο της βιοηθικής Tristram Engelhardt με είχαν προβληματίσει για τον αποφασιστικό ρόλο της ακαδημαϊκής ηθικής φιλοσοφίας στη λήψη βιοηθικών αποφάσεων σε διάλογο με θεολόγους, γιατρούς και νομικούς. Είχα οπωσδήποτε απαρχής και μέχρι εντελώς πρόσφατα υποστηρίζει τον θεμελιώδη ρόλο της ηθικής φιλοσοφίας στη συγκρότηση της βιοηθικής σε σχετικές εργασίες μου (2013), αλλά και προβάλλει κάποιες ενστάσεις στην υπερτίμηση της έννοιας της αυτονομίας (2014) με την πεποίθηση ότι οι πρόσφορες για τη βιοηθική φιλοσοφικές έννοιες απαιτούν πληρέστερη αποσαφήνιση για να αποτελέσουν ερείσματα ανθρωπιστικών αποφάσεων και προπαντός να μην ερμηνεύουν εντελώς πατερναλιστικά το ιπποκρατικό «ωφελείν ή μη βλάπτειν» και να μην υποτιμούν το «ήθος του γιατρού» Ιδιαίτερα με είχε προβληματίσει η υπερβολική έμφαση λειτουργών της φιλοσοφίας με καντιανή κυρίως υποδομή στην αρχή της αυτονομίας, σε αντιδιαστολή ίσως με την αρχή «του σεβασμού του ευάλωτου του ανθρώπου» που είχα προτείνει στην Οικουμενική Διακήρυξη. Καίτοι συμμεριζόμουν απαρχής την ερμηνεία της O’ Neill, για μια καντιανή αυτονομία βασισμένη σε αρχές (principled autonomy), άρχισα, σε αναφορά με την πράξη, να μην αδιαφορώ και για την κάπως ατομοκρατική αυτονομία του Mill, και με τον προβληματισμό του Frankfurt και σε αναφορά με τις απόψεις του Engelhardt για την αυτονομία ως «έγκριση» σε συνδυασμό με πρόσφατες αναθεωρήσεις του δήθεν ιπποκρατικού πατερναλισμού από τον Pellegrino και άλλους.

Ο προβληματισμός αυτός με είχε κάνει να ξαναγυρίσω με θετικότερο πνεύμα τα τελευταία χρόνια στην ιπποκρατική ιατρική ηθική και στον Αριστοτέλη ο οποίος, καίτοι ο μόνος σχεδόν επιστημονικός τομέας της εποχής του για τον οποίο δεν είχε γράψει ήταν η ιατρική, γνώριζε σε βάθος την ιατρική και τον Ιπποκράτη – τον οποίο και αναφέρει στα Πολιτικά του και κυρίως αντλούσε κατά τρόπο πραγματιστικό στοιχεία από τα δεδομένα της ιατρικής, για να τεκμηριώσει την ηθική φιλοσοφία του. Ο κάποιος σκεπτικισμός μου ωστόσο για τη θεμελιώδη συμβολή της αυστηρής θεωρητικής φιλοσοφίας στην πράξη της βιοηθικής προβληματικής και στη λήψη συλλογικών αποφάσεων, διαλύθηκε όχι μόνο χάρις στις εμπειριστατωμένες εξαιρετες ανακοινώσεις των ομότεχνων συναδέλφων μου στο σπουδαίο αυτό συνέδριο αλλά και στη βαθύτερη εξοικείωσή μου με τον διεπιστημονικό στοχασμό κατά τη μελέτη των κειμένων των συναδέλφων που υπηρετούν άλλους ακαδημαϊκούς κλάδους. Γιατί τα βιοηθικά προβλήματα και διλήμματα αφορούν τον άνθρωπο ως «πρόσωπο» άξιο σεβασμού καθ'αυτὸν ως ορθολογικό, κοινωνικό και ηθικό ὄν, και κατά συνέπεια φορέα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Και τον άνθρωπο αυτόν, ἔστω και αν δεν τον ανακάλυψε απαρχῆς, τον αποκάλυψε αργότερα σε ὄλο το μεγαλείο του κυρίως η φιλοσοφία.

2. Ήταν εξαιρετικά επίκαιρο και ευρηματικό για τους καιρούς και τους τόπους που ζούμε ὅτι ο παρὼν τόμος που μου ἔγινε τιμή να σχολιάσω επικεντρώθηκε στην τόσο καιρία, πολυσήμαντη και φορτισμένη θεολογικά, φιλοσοφικά, νομικά και αισθητικά ἔννοια του προσώπου και αντιμετώπιστηκε σφαιρικά με αξιοζήλευτη λογισύνη ἀπὸ εκπροσώπους πολλῶν και διαφορετικῶν επιστημονικῶν πεδίων. Η ιδέα αὐτή συνέτεινε στο να μάθω κι ἐγὼ πολλά και να απολαύσω τα κείμενα που προσπάθησαν με τον ἕνα ἢ τον ἄλλο τρόπο να αποκρυστογραφήσουν αὐτή την ἔννοια και να την αναδεί-

ξουν πυξίδα του ταξιδιού τους στο χώρο της επιστήμης τους φωτισμένης από το φάρο της βιοηθικής.

Η φιλοσοφία, όπως τουλάχιστον καλλιεργήθηκε απαρχής στο Δυτικό κόσμο, και μεταφυτεύθηκε στα πέρατά του, γεννήθηκε στην Ελλάδα. Αυτό μάταια προσπάθησαν κάποιοι να το αμφισβητήσουν. Όλες σχεδόν οι τρέχουσες καιρίες φιλοσοφικές έννοιες έχουν αρχαιο-ελληνική προέλευση και πολλές μάλιστα επιβιώνουν και λειτουργούν ως μεταγραφή (transliteration) από τα ελληνικά. Η λέξη «πρόσωπον» είναι σε χρήση ήδη από την ομηρική εποχή, σημαίνει αυτό που και σήμερα ονομάζουμε «πρόσωπο», κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, το ανθρώπινο πρόσωπο, τη μορφή, την όψη, την πρόσοψη, τη φυσιογνωμία, αλλά και το προσώπειο —κατά μεταφορά από το θέατρο— και τον θεατρικό χαρακτήρα (persona). Η μετάφρασή του στα λατινικά ήταν καιρία για την εκφιλοσόφηση του και την επιβίωσή του στις νεότερες γλώσσες και στους κατά καιρούς ποικίλους «περσοναλισμούς». Ωστόσο, ήδη στον Πολύβιο (202-129 π. Χ.) το «πρόσωπο» γίνεται «ο άνθρωπος» και το συναντάμε συχνά με αυτή την έννοια στην Καινή Διαθήκη. Η φιλοσοφική όμως σημασία του με την έννοια της ηθικής προσωπικότητας συνδέεται κυρίως με τη Θεολογία και τις Τριαδικές διαμάχες και με αυστηρά φιλοσοφικό πνεύμα με τη φιλοσοφία των νεότερων χρόνων. Ο πρώτος ίσως ορισμός του προσώπου ως persona, που μας έχει παραδοθεί —εδώ μάλλον ως υπόστασις— ανάγεται στον ελληνομαθή χριστιανό φιλόσοφο και θεολόγο Βοήθιο (480-524 μ. Χ.), γνώστη και σχολιαστή του Αριστοτέλη και του Πορφύριου, συγγραφέα του περιφημου φιλοσοφικού έργου *Consolatio Philosophiae* από τον οποίο το πρόσωπο (persona) ορίζεται ως «*rationalis naturae individua substantia*». Προσωπικά, ωστόσο, βρίσκω ότι μια πρώτη ηθική έννοια του προσώπου με φιλοσοφικό πνεύμα, πολύ κοντά στην καντιανή, ενδεικτική της «ηθικής προσωπικότητας», μπορεί να ανιχνευθεί στη δεύτερη Διατριβή του στωι-

κού φιλοσόφου Επικτήτου που έχει τίτλο « Πως αν τις σώζοι το κατὰ πρόσωπον εν παντί». Συνήθως η έκφραση «το κατὰ πρόσωπον μεταφράζεται ως χαρακτήρας / proper character. Πιστεύω όμως ότι θα αποδιδόταν καλύτερα ως «ηθική προσωπικότητα», ακόμη και ως «αξιοπρέπεια». Γιατί η έκφραση το κατὰ πρόσωπον εκάστου συνδέεται τόσο με κάτι το σύμφωνο με τον ορθό λόγο (το εύλογον»), σε αντιδιαστολή προς τις ειτός αξίες, όσο και με τας κατὰ το πρόσωπον εαυτού αξίας κάθε ανθρώπου, δηλαδή με την ηθική αξία του προσώπου σε αντιδιαστολή με την τιμή των πραγμάτων. Πιστεύω, λοιπόν, ότι στον φιλόσοφο που ύμνησε την ελευθερία στη μόνη πραγματεία Περί ελευθερίας που μας έχει διασωθεί από την αρχαιότητα και μετάλλαξε την αριστοτελική προαίρεσιν σε εσωτερική –αρνητική, θα λέγαμε, κατὰ τη θεωρία του Isaiah Berlin– ελευθερία και κυρίως σε αυτονομία με νεωτερικό πνεύμα, μπορεί να ανιχνευθεί και η ηθική συνάρτηση της έννοιας του προσώπου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι κυρίως με τον Kant, που το ηθικό «πρόσωπο» επωμίστηκε το βάρος της «αξιοπρέπειας» και της «αυτονομίας». Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι η πρώτη φιλοσοφικο-πολιτική πραγματεία «περί αξιοπρεπείας» εμφανίζεται κατὰ την εποχή της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού στη μελέτη του Pico della Mirandola, (1463-1494) Oratio de hominis dignitate με αρκετές ωστόσο αόριστες αναφορές και στους αρχαίους προγόνους μας, ιδιαίτερα στον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τον Πλωτίνιο, οι οποίοι πάντως δεν πλούτισαν τη λέξη πρόσωπον με το νεότερο πνεύμα. Στον Αριστοτέλη μάλιστα, σχεδόν εξαντλητικό στη λίστα των αρετών τις οποίες αναλύει στις ηθικές πραγματείες του, συναντάμε τους όρους «μεγαλοψυχία», «μεγαλοπρέπεια», κ.λπ., αλλά όχι και την «αξιοπρέπεια» με κάποια έννοια συναφή με τη σύγχρονη σημασία της λέξης «πρόσωπο». Και αυτό ήταν φυσικό για τα τότε ηθικά, κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα, κυρίως λόγω του θεσμού της δουλείας, αλλά και της υποτίμησης από διανοητική

και αξιολογική άποψη της γυναίκας και του παιδιού με βάση τη διαβάθμιση και υποβάθμιση του «λογιστικού» τους στοιχείου από τον Αριστοτέλη. Στον Καντ εξάλλου ανιχνεύονται επιδράσεις του Στωικισμού λόγω κυρίως της στωικής επινόησης του όρου «καθήκον», το οποίο ήταν ωστόσο κατώτερο ηθικά από το πιο καντιανό στωικό «κατόρθωμα» ως ορθολογικό και ηθικό καθήκον. Η «αξιοπρέπεια» ωστόσο, συναφής με το ανθρώπινο «πρόσωπο» το οποίο στη βιοηθική έχει κυρίως ενσωματωθεί στην έννοια της αυτονομίας, έχει χάσει το νόημά της έξω από το πλαίσιο της ηθικής και επιτρέπει κάποτε, και προπαντός σήμερα, πολλές άσχετες και εννοιολογικά και φιλοσοφικά αυθαίρετες επικλήσεις της. Έξω από θρησκευτικά και φιλοσοφικά συμφραζόμενα, η αξιοπρέπεια είναι κυρίως ετερο-αναφορικός όρος. Γιατί, όπως λέει και ο Arthur Schopenhauer στους Στοχασμούς του, αξιοπρέπεια είναι « η γνώμη των άλλων για την αξία μας και ο υποκειμενικός ορισμός της αξιοπρέπειας είναι ο φόβος μας από τη γνώμη των άλλων». Με τον Καντ ωστόσο αυτονομία και αξιοπρέπεια συντέλεσαν στον εξανθρωπισμό του ανθρώπου.

Ιδιαίτερα, λοιπόν, σήμερα, που πολλές λέξεις έχουν χάσει το νόημά τους και χρησιμοποιούνται αυθαίρετα για αλλότρια πράγματα και καταστάσεις, μια εννοιολογική διασάφηση της αυθεντικής έννοιας του «προσώπου» και των ιδιοτήτων που συνεπάγεται ήταν εξαιρετικά εύστοχη, χρήσιμη και διαφωτιστική για τη διάλυση της σύγχυσης νοημάτων της εποχής μας. Η κομβική λοιπόν για την ηθική έννοια του «προσώπου», σημαντική ιδιαίτερα για την προγεννητική και την πριν από το τέλος της ζωής οδυνηρή κατάσταση του ανθρώπου σε αναφορά προς τις λεγόμενες οριακές καταστάσεις, συζητείται συστηματικά και υποδειγματικά από ιστορική, θεολογική, φιλοσοφική, ιατρική και νομική άποψη στις περισσότερες μελέτες του σπουδαίου αυτού τόμου. Γιατί η έννοια αυτή έχει ωστόσο γενικώς επιδεχτεί πολλούς και ποικίλους ορισμούς ανάλο-

γα με το πλαίσιο αναφοράς της στη θεολογία, τη φιλοσοφία, το νόμο, την κοινωνία, κ.λπ. Βρίσκω, ωστόσο, πολύ πρόσφορο για την περιοχή της βιοηθικής τον ορισμό που δίνει στο «πρόσωπο» ο πιο σημαντικός ίσως, βαθιά θρησκευόμενος και πολλαπλά προβληματισμένος θεράπων της βιοηθικής, ο πολυγραφώτατος H. Tristram Engelhardt σε συνεργασία με την Ana Smith Litis στη σπουδαία Nouvelle Encyclopedie de Bioethique των Gilbert Hottois και Jean-Noel Missa (Bruxelles 2001: 641-2). Χωρίς να εμπλέκεται στο λαβύρινθο της θεονομικής και της φιλοσοφικής ανάλυσης, καλύπτει, πιστεύω, απόλυτα την έννοια αυτή όπως λειτουργεί στο χώρο της βιοηθικής. Λέει: «Ένα πρόσωπο είναι ένα ον που έχει συνείδηση του εαυτού του, σκέπτεται ορθολογικά, είναι ελεύθερο να επιλέγει και είναι προικισμένο με ηθική αίσθηση». Με την κοινή βιολογική έννοια κάθε άνθρωπος είναι πρόσωπο. Ενώ ο άνθρωπος ως «λόγον έχων» διακρίνεται κατά τον Αριστοτέλη όχι μόνο από τα άλλα ζώα αλλά και από τους δούλους που στερούνται το λογιστικό, αλλά ως έλλογο όν έχει κατά τους Στωικούς «σχέσεις δικαιοσύνης» με τους συνανθρώπους του –και όχι με τα λοιπά ζώα–, για την ηθική φιλοσοφία γενικώς «πρόσωπο» είναι ο άνθρωπος ως ηθικό ον, φορέας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Από θεολογική άποψη ο άνθρωπος είναι πρόσωπο «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση με τον θεό».

Κατά τον Loren Lomasky (L. Becker Encyclopaedia of Ethics 2001: 1293ff) τον πλατωνικό δυϊσμό ανάμεσα στο σώμα και την ψυχή συνεχίζει ο Καρτέσιος, ενώ ο Locke αποδίδει στον όρο «άνθρωπος» δικανικό νόημα, συνδέοντάς το πρόσωπο ως ηθικό ον με δικαιώματα και υποχρεώσεις. Σταθμό στη σημαντική του «προσώπου» αποτελεί ο Kant επιφυλάσσοντας για το πρόσωπο ένα ενδιαμέσο καθεστώς ως μέλος της ηθικής τάξης από τη μια μεριά και ως πρακτικό υποκείμενο με βάση τον λόγο. Στα Θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών» ωστόσο ανεπιφύλακτα καλή και αυτόνομη

θεωρεί την αγαθή βούληση που κινείται από το καθήκον και υπαγορεύεται από τον ορθό λόγο.

Σημασία από τη βιοηθική σκοπιά έχει η διάκριση ανάμεσα σε πραγματικά (actual) και δυνάμει (potential) πρόσωπα, σε αναφορά με τα έμβρυα ως δυνάμει πρόσωπα και με τον άνθρωπο απέναντι την προβληματική της ευθανασίας. Προσωπικά στις περιπτώσεις της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής θεωρώ σημαντική τη 14η ημέρα από τη γονιμοποίηση γιατί πριν από το διάστημα αυτό το 'μβρυο δεν έχει αποκτήσει οντολογική ενότητα, ταυτότητα, μοναδικότητα και ατομικότητα. Και στην προβληματική της ευθανασίας εμπλέκεται το δίλημμα του σεβασμού ή όχι της αρχής της αυτονομίας. Ενδιαφέρουσα θεωρώ επίσης τη διάκριση του Engelhardt ανάμεσα σε πρόσωπα με την αυστηρή έννοια (strict persons) και «κοινωνικά» πρόσωπα (social persons), προκειμένου για τα παιδιά

Πάντως η έννοια του «προσώπου» έχει κομβική σημασία για τη βιοηθική και τις επιστήμες και ήταν πολύ εύστοχο, ίσως σιόπιμο και επίκαιρο για τον χρόνο και τον τόπο μας να επικεντρωθούν οι Βιοηθικοί Προβληματισμοί σε αυτή την έννοια που συνδέεται άμεσα με την τόσο συζητημένη σήμερα ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

3. Λόγω της μεγάλης έκτασης της σχετικής προβληματικής, και του διεπιστημονικού χαρακτήρα των κειμένων η επισκόπηση των ανακοινώσεων και μελετών του τόμου αυτού είναι ενδεικτική, περιορισμένη και κατά βάση περιγραφική, χωρίς ωστόσο να λείπουν πάντα ολοσχερώς κάποια σχόλια. Η σκοπιά της πολυδιάστατης έννοιας του προσώπου, ως κεντρικής έννοιας του συνδεδεμένου, από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, μέσα από τους χώρους της θεολογίας, της φιλοσοφίας, της νομικής, της ιατρικής, της γενετικής, της αισθητικής, της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, κ.λπ., όπως συζητείται από αξιόλογους συναδέλφους θεολόγους, φιλοσόφους, αρχαιολόγους, ιστορικούς νομικούς, γιατρούς, ψυχιάτρους,

οδοντιάτρους, αισθητικούς, και θεράποντες άλλων ειδικοτήτων, στο διεπιστημονικό αυτό συνέδριο επισκοπείται ενδεικτικά κατά προτεραιότητα. Συζητούνται ωστόσο συνοπτικά και οι θέσεις συναδέλφων που δεν επικεντρώνονται αποκλειστικά στην έννοια του προσώπου ή χρησιμοποιούν την έννοια αυτή μεταφορικά, αλλά συζητούν επίκαιρα φλέγοντα ζητήματα βιοηθικού προβληματισμού.

Με την απεικόνιση του φυσικού ή ιδεώδους προσώπου από την τέχνη, με την τρέχουσα, οικεία, μη τυπικά φιλοσοφική σημασία του, ως το χαρακτηριστικότερο μέρος του ανθρώπινου σώματος, ενδεικτικό ιδανικής και καθημερινής προσωπικότητας, μας εξοικειώνει η ανακοίνωση «Το πρόσωπο στην αρχαία ελληνική τέχνη» των συναδέλφων Ελένης Βουλιγέα και της Μαρίας Σιταρά. Παρόλο που επίκεντρο της αξιολόγησής τους είναι η τέχνη και η εξέλιξή της στην απεικόνιση του προσώπου, επισημαίνεται «η πολυσημία του όρου πρόσωπον» με έμφαση στο «ίδιο το ον ως μοναδικό και ανεπανάληπτο». Οι συγγραφείς τονίζουν το ενδιαφέρον του ανθρώπου για την αναπαράσταση του προσώπου από την προϊστορική εποχή, ίσως «γιατί το πρόσωπο αντιπροσωπεύει την ομορφιά» ανάλογα με τις τάσεις της κάθε εποχής. Επισημαίνουν την άποψη του Έικο για τη συνάφεια του άλλους στην κλασική εποχή με άλλες αξίες, όπως το δίκαιο και το μέτρο, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από τη φιλοσοφία με τον όρο «το καλόν», ιδιαιτέρως από την εποχή του Πλάτωνα. Παρατηρούν ότι τον 5ο και 4ο αιώνα οι Έλληνες «προσέδωσαν φιλοσοφική αξία στην αισθητική», ειφράζοντας «το ιδεώδες της καλοιαγαθίας» και τονίζοντας «την αυτονομία του ανθρώπου μέσα στον κόσμο», ενώ στη ρωμαϊκή εποχή αναδείχεται ο ρεαλισμός «Οι νεκρικές προσωπογραφίες – τα πορτραίτα του Φαγιούμ – αποτελούν το μεταίχμιο ανάμεσα στην αρχαία και τη βυζαντινή ζωγραφική». Οι εικόνες που συνοδεύουν την ανακοίνωση είναι εντυπωσιακές.

Μια ενδιαφέρουσα αναδρομή της αναφοράς στην έννοια του προσώπου από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας επιχειρεί ο συνάδελφος Μιχαήλ Μαντζανάς στην εργασία του «Βιοηθική και πρόσωπο: Αρχαία, βυζαντινή και σύγχρονη προοπτική». Βέβαια μόνο αναδρομικά μπορούμε να συνδέσουμε την έννοια του προσώπου με τη βιοηθική στο απώτερο παρελθόν, εφόσον η βιοηθική μετρά ένα βίο μισού περίπου αιώνα. Η διατύπωση ωστόσο είναι θεμιτή αν δούμε τη βιοηθική ως συνέχεια αλλά και εξέλιξη της ιατρικής ηθικής η οποία αρχίζει με τον Ιπποκράτη –και όχι μόνο με τον περίφημο «Όρκιο» που συνδέεται με το όνομά του– αλλά ίσως και παλαιότερα λόγω της στενής σχέσης από την πρώιμη αρχαιότητα μιας ενστικτώδους ηθικής με μια υποτυπώδη ιατρική, ίσως, δηλαδή, και από τα ομηρικά έπη, ενώ η βιοηθική αναπτύχθηκε μετά τις ραγδαίες εξελίξεις της βιο-ιατρικής και της βιο-τεχνολογίας. Σωστά ο κ. Μαντζανάς σημειώνει ότι « η έννοια του προσώπου προσκρούει στη δυσανάλογη διασάφησή της από την αρχαία φιλοσοφία , η οποία δεν ενασχολείται εκ βαθέων με την έννοια αυτή ». Πράγματι, στην αρχαία Ελλάδα το πρόσωπο είναι αυτό που και σήμερα εννοούμε με τη λέξη «πρόσωπο» –όχι αξιολογικά με την έννοια που απέκτησε αργότερα– ή «προσωπείο». Οποσδήποτε, η αίσθηση και η ζωή αποτελούν ίσως ανασταλτικά στοιχεία της άμβλωσης για τον Αριστοτέλη ο οποίος δέχεται τη σταδιακή «εμφύχωση» του εμβρύου, ίσως και για τη Στοά—κατά την οποία όμως η ζωή ουσιαστικά αρχίζει με τη γέννηση και η ηθική ζωή με την εκλογίκευση, χωρίς να υπονοείται η ηθική σημασία που απέκτησε η έννοια του προσώπου από μεταγενέστερες θεολογικές συνιστώσες. Ο συγγραφέας επισημαίνει πάντως την «ελλειμματική διασάφηση της έννοιας του προσώπου από την αρχαία φιλοσοφία, παρά τις όποιες υποψίες του Αριστοτέλη, σχετικά με την άμβλωση, και τη διάκρισή του ανάμεσα στο δυνάμει και ενεργεία. Και αυτό, λέει, ισχύει και για τον Σενέκα και τον Επίκτητο, χωρίς ηθικές συμπα-

ραδηλώσεις. Ανατρέχοντας στη βυζαντινή φιλοσοφία και θεολογία, ωστόσο, θεωρεί τον Μάξιμο τον Ομολογητή «ορόσημο στην προσπάθεια εκχριστιανισμού της πλατωνικής, αριστοτελικής και νεοπλατωνικής φιλοσοφίας», διευκρινίζοντας μεταξύ άλλων τις έννοιες ουσία, φύση, υπόσταση και πρόσωπο σε αναφορά με το πρόσωπο του Χριστού. Και μιλά για «θεσμοποίηση της έννοιας του προσώπου και ταυτοποίησή της με τις έννοιες της αυτονομίας και της ελευθερίας παράλληλα με την έννοια της υπόστασης.

Μερικές μελέτες του σπουδαίου αυτού τόμου είναι εξαιρετικά εύγλωττες για την ιστορία, δηλαδή τη σκοπιμότητα, την αναγκαιότητα και την καθιέρωση της έννοιας και της ηθικής του προσώπου ως κομβικού φιλοσοφικού και νομικού όρου. Η είσοδος του στη φιλοσοφία φαίνεται να περνά από τη θεολογία σύμφωνα με την εισήγηση «Το ανθρώπινο πρόσωπο και η φιλοσοφία: για μια ηθική του προσώπου» της συναδέλφου Ελένης Καλοκαιρινού. Λέει: «Σε αντιδιαστολή με τη φιλοσοφία της ουσίας, που άρχισε με τους προσωκρατικούς», η φιλοσοφία της ύπαρξης «ως έκφανση της φιλοσοφίας του προσώπου», καίτοι έχει τις ρίζες της στην αρχαιότητα, «αναπτύσσεται κυρίως από τη φιλοσοφική-θεολογική παράδοση της Ανατολικής και της Δυτικής Εκκλησίας». Αντλώντας από τη σύγχρονη ελληνική φιλοσοφική και θεολογική γραμματεία, κατά την οποία «το πρόσωπο προηγείται της ουσίας» η κ. Καλοκαιρινού αντιπαράθετεί στις «φιλοσοφίες των αδιαφοροποίητων τόμων» –λ.χ. στην πλατωνική και την αριστοτελική– το πρόσωπο ως «αναφορική έννοια», δηλωτική «μιας όψης στραμμένη προς κάποιον άλλον» και ενδεικτική της «ανοικτότητας ή αναφορικότητας», ανάγοντας ιστορικά την έννοια του προσώπου στην «πατερική φιλοσοφική-θεολογική παράδοση». Επισημαίνει ότι ο Τερτυλλιανός το 160 μ. Χ., σε αντιδιαστολή προς την αρχαιοελληνική ταύτιση ουσίας και υπόστασης, αναφερόμενος στα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος εισάγει στη Δύση τον όρο «πρόσωπον», για να δηλώσει τα

τρία πρόσωπα του ενός Θεού. Το ίδιο έκανε για την Ανατολή και ο Γρηγόριος Νύσσης και οι άλλοι πατέρες της Εκκλησίας, διακρίνοντας ανάμεσα στην ουσία και την υπόσταση, και θεωρώντας τόσο τον Θεό όσο και τον άνθρωπο πρόσωπα – καθιερώνοντας έτσι τον όρο «πρόσωπον» ως «nomen dignitatis». Η θεώρηση αυτή προφανώς οδήγησε στην έννοια της αξιοπρέπειας, επειδή «τίποτα δεν έχει περισσότερη αξία και δεν είναι πιο ιερό από το να είναι κάποιος πρόσωπο», υπήκοος του «δικαίου της αγάπης», ενώ το άτομο ως «απρόσωπη κοινωνική μονάδα» λειτουργεί στις επιστήμες. Με το πατερικό αυτό σκεπτικό αναπτύσσονται αργότερα κατά την κ. Καλοκαιρινού και τις πηγές της οι «φιλοσοφίες του προσώπου» αλλά και οι ποικίλες ενστάσεις τους, όπως οι φιλοσοφίες του ατόμου και αυτές της συλλογικότητας, οι φιλοσοφίες δηλαδή της ουσίας. Με αναφορές στη σύγχρονη βιβλιογραφία σημειώνει τις αντιδράσεις στον «περσοναλισμό» τόσο από τον ιδεαλισμό όσο και από τον υλισμό και τον εθνικοσοσιαλισμό που με τον αντι-περσοναλιστικό, τον κοινωνικό και βιολογικό ντετερμινισμό τους υποβαθμίζουν την αυτονομία του ανθρώπου και το δίκαιο της αγάπης. Επισημαίνει την εξάλειψη της μοναδικότητας και αυτονομίας του προσώπου από τον ατομικισμό του ωφελιμισμού και από τον ολοκληρωτισμό που υποτάσσουν το πρόσωπο στη συλλογικότητα και εξομοιώνουν τον άνθρωπο με τα άλλα ζώα. Η Καλοκαιρινού οικτίρει την εγκατάλειψη της «φιλοσοφικής παράδοσης του προσώπου» από τις ηθικές φιλοσοφίες της ουσίας που λειτουργούν με «το δίκαιο του νόμου» και προτείνει μια νέα «ηθική του προσώπου» σε επικοινωνία με την κοινότητα, δηλαδή με τα άλλα πρόσωπα, επειδή θέτει κυρίως τις προϋποθέσεις για μια γόνιμη συζήτηση των προβλημάτων που δημιουργούν οι σύγχρονες ιατρικές και βιοτεχνολογικές εξελίξεις.

Χαρακτηρίζοντας «ιομβική έννοια στη θεώρηση των ηθικών σχέσεων την έννοια του προσώπου», σκιαγραφεί στην μελέτη της «Το πρόσωπο και η αρχή της προσωπικότητας στη νεότερη ηθι-

κή φιλοσοφία και τη βιοηθική» η συνάδελφος Βούλα Τσινόρεμα τη φιλοσοφική, πλέον, πορεία και εξέλιξη της έννοιας αυτής ως αρχής της προσωπικότητας από τα νεότερα χρόνια ως τις μέρες μας. Με αφετηρία τη φιλοσοφία του υποκειμένου από το 17ο αιώνα και εξής (Descartes- Locke) και επίκεντρο τον Kant –που νοηματοδότησε την ανθρωπινή αξιοπρέπεια και αυτονομία– προβαίνει σε επισκόπηση των εννοιών αυτών μέχρι σήμερα στο πεδίο της ηθικής φιλοσοφίας και της βιοηθικής στην οποία επικεντρώθηκε και το ενδιαφέρον του συνεδρίου. Ύστερα από τις έντονες συζητήσεις γύρω από τη συσχέτιση «βιολογικής υπόστασης, προσωπικότητας και ηθικής ιδιότητας» του ανθρώπου, επισημαίνει ότι «με τη ραγδαία ανάπτυξη των βιοεπιστημών και της βιοτεχνολογίας, καθώς διευρύνονται οι δυνατότητες παρέμβασής μας στην ανθρωπινή φύση, εγείρονται ερωτήματα γύρω από τα ηθικά όρια αυτών των παρεμβάσεων, από τη σκοπιά της αξίας του προσώπου, των ελευθεριών και δικαιωμάτων που συνδέουμε με την προσωπικότητα». Ιστορικά βλέπει το «πρόσωπο» ως ον με συνείδηση , δηλαδή «με διαμόρφωση παραστάσεων των πραγμάτων που εξασφαλίζει τη συνέχεια του υποκειμένου στο χρόνο» και επισημαίνει τα καιρία κανονιστικά ερωτήματα που αφορούν αποφάσεις «στα άκρα της ανθρωπίνης ζωής, στο πολύ πρώιμο στάδιο της γέννησης και στο έσχατο στάδιο του τέλους της ζωής». Υποστηρίζει ότι το θεμιτό των αμβλώσεων, η προεμφυτευτική επιλογή εμβρύων, οι γονιδιακές επεμβάσεις, η χρήση εμβρύων για ερευνητικούς σκοπούς, κ.λπ., «συνδέονται με το κανονιστικό ζήτημα κατά πόσον θίγονται ή όχι ανθρωπίνια πρόσωπα», υπογραμμίζοντας εν κατακλείδι ότι «ο άνθρωπος ως πρόσωπο, και άρα ως ηθικό υποκείμενο, δεν ταυτίζεται με τη βιολογική υπόστασή του». Με το πρόσωπο ως «παράγωγο του αυτοσυνείδητου γνωρίζοντος ή πράττοντος εγώ» καθορίζει τη σχέση οντολογίας και ηθικής , θεωρώντας την έννοια του προσώπου «βασική κατηγορία του ηθικού και νομικού λόγου»

και ορίζοντας το πρόσωπο ως «ον με ηθική υπόσταση, εξ αιτίας της οποίας είναι φορέας υποχρεώσεων και δικαιωμάτων». Παρατηρεί εξάλλου ότι ο Locke αποκαλεί το «πρόσωπο» έναν δικανικό όρο», και η άποψη αυτή –καίτοι όχι με το ίδιο πνεύμα– επιβιώνει και σήμερα σε νομικούς κύκλους, μαζί με την προτεραιότητα της βιολογικής ταυτότητας. Με τον Kant, σε αντιδιαστολή προς τους ωφελμιστές, η αυτονομία και η αξιοπρέπεια αποτελούν στοιχεία της προσωπικότητας/ανθρωπινότητας και της ηθικότητας του ανθρώπου. Υποστηρίζει ότι η καντιανή έννοια της αξιοπρέπειας, απότοκος της αυτονομίας, μετασχηματίζει τη μεσαιωνική *dignitatem* “που καθιστά τον φορέα της άξιο σεβασμού εκ μέρους των άλλων... ώστε να συμπεριλάβει ολόκληρη την ανθρωπότητα». Λέει: σχετικά με τον Kant: “η έννοια του προσώπου ως “κανονιστική-πρακτική έννοια” είναι “άρρηκτα συνδεδεμένη με εκείνες της αυτονομίας, της αξιοπρέπειας και του σεβασμού». Και για να δείξει τις επιπτώσεις της καντιανής έννοιας του προσώπου στη βιοηθική, σε συνάφεια με το πρόβλημα των αμβλώσεων, διαχωρίζει «την έννοια βιολογικός άνθρωπος από την έννοια πρόσωπο». Δεν θεωρεί, δηλαδή, το έμβρυο πρόσωπο ούτε αναγνωρίζει καθήκοντα προς αυτό αλλά «σε σχέση με αυτό», αντιμετωπίζοντας ωστόσο την έκτρωση «ως κάτι ηθικά προβληματικό που απαιτεί δικαιολόγηση». Και θέτει ως «ηθικό όριο αξιοποίησης των βιο-επιστημονικών επιτευγμάτων τον σεβασμό του ηθικού status των προσώπων».

Στην έννοια της αυτονομίας, ως κύρια συνιστώσα του προσώπου, και στον Kant, στον οποίο ο σεβασμός της αυτονομίας ταυτίζεται με την ηθική, επικεντρώνεται και η μελέτη του συναδέλφου Βαγγέλη Πρωτοπαπαδάκη « Η ευθανασία και το διακύβευμα της αυτονομίας» σε συνάρτηση εδώ με την ευθανασία «ως οριακή εξαίρεση στην αγωνιώδη προσπάθεια των ανθρώπων να διατηρηθούν στη ζωή, που είναι αδιαπραγμάτευτη αξία καθαυτή και μόνο σε ορισμένες καταστάσεις επιλέγεται ο τερματισμός της». Αναζητεί λοιπόν

κάποια εξήγηση του γεγονότος ότι, ενώ συνήθως «η αρχιτεκτονική της ηθικής είναι βασισμένη στο αξίωμα της ζωής, η εστίαση της ηθικής μετακινείται στη βέλτιστη διευθέτηση των περι τον θάνατο». Συμμεριζόμενος την οπτική του Kant κατά τον οποίο «το μοναδικό αξίωμα της ηθικότητας δεν μπορεί να είναι άλλο από την αυτονομία του ανθρώπου» εξετάζει τους τρόπους κατά τους οποίους «η ανταπόκριση (ή η μη ανταπόκριση) στο αίτημα για ευθανασία επηρεάζει την αυτονομία εκείνου που την αιτείται». Λαμβάνοντας υπ' όψη του την εκ μέρους του Kant «απερίφραστη καταδίκη της αυτοκτονίας» –γιατί αντίκειται σε ένα τέλειο καθήκον του ανθρώπου προς τον εαυτό του– εντάσσει το αίτημα για ευθανασία στην ελεύθερη βούληση αυτού που την αιτείται ως «έσχατο τρόπο διάσωσης της αξιοπρέπειας του ηθικού προσώπου», υιοθετώντας «την οπτική του συγγραφέα που εισηγείται ο Thomas Hill ως ταιριαστή κατακλείδα του βιβλίου της ζωής ενός ανθρώπου». Κάνει λόγο για το αξίωμα της θέλησης, και για την αξιοπρέπεια που υπερβαίνει κάθε τιμή, θεωρώντας την αυτονομία θεμέλιο της αξιοπρέπειας και τονίζοντας το αναντικατάστατο του ανθρώπου ως ηθικού προσώπου. Με βάση τις θέσεις του Kant, κυρίως στο έργο του Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών, υποστηρίζει ότι «η εφαρμογή των περι την αυτοκτονία θέσεων του Kant στη σχετική με την ευθανασία συζήτηση συνιστά εξεζητημένη προσαρμογή...σ' ένα ζήτημα ουσιωδώς διαφορετικό από εκείνο για το οποίο εξετάθησαν». Γιατί στην περίπτωση της ευθανασίας το θύμα έχει ήδη απολέσει την αξιοπρέπιά του μαζί με την αυτονομία του όταν βρίσκεται σε κώμα. Και στην περίπτωση της αυτοκτονίας ρυθμιστική είναι η αρχή της αξιοπρέπειας. Όταν χάνεται η αυτονομία και η αξιοπρέπεια ο τερματισμός της ζωής μπορεί να αποτελεί ηθική υποχρέωση.

Η ανακοίνωση του καθηγητή του πανεπιστημίου του Twente Philip Brey με τίτλο “Self-Identity of the Evaluation of Medical Technology” δεν επικεντρώνεται φαινομενικά στην ηθική σημασία

της έννοιας του προσώπου, προϋποθέτει όμως τη σπουδαιότητά του και καταπιάνεται με το πολύ σημαντικό, λόγω της «προόδου» της τεχνολογίας, αλλά και αμφιλεγόμενο ζήτημα των επιπτώσεων που έχουν οι ιατρικές τεχνολογικές επεμβάσεις, ως σωματικές προεκτάσεις, στη διατήρηση ή μη της προσωπικής ταυτότητας, στο πώς, δηλαδή, μπορούν οι τεχνολογίες αυτές να μεταμορφώσουν την ταυτότητά μας ως πρόσωπα. Για την εκτίμηση της ποιότητας των επιπτώσεων τους αναπτύσσει ο καθηγητής Brey δέκα κριτήρια. Λέει: «Στο δοκίμιο αυτό επιχειρώ να δείξω πώς μπορούν να κατανοηθούν διαφορετικοί τύποι ιατρικών τεχνολογιών μέσω της θεωρίας της τεχνολογικής επέκτασης ως επεκτάσεις (enhancements) του ανθρώπινου σώματος και πνεύματος που βελτιώνουν τη λειτουργία του. Αυτή η κατανόηση των ιατρικών τεχνολογιών ως σωματικών βελτιώσεων θα χρησιμοποιηθεί για να αναλύσει το πώς οι ιατρικές τεχνολογίες μπορούν να μεταμορφώσουν την ταυτότητά μας ως πρόσωπα. Για να είμαι πιο ακριβής, θα αναλύσω εδώ πώς μεταμορφώνουν την ηλικιακή, σωματική και κοινωνική προσωπική ταυτότητα. Αυτές οι επιπτώσεις στην ταυτότητα [του προσώπου] θα χρησιμοποιηθούν για την ανάπτυξη δέκα κριτηρίων για την εκτίμηση της ποιότητας των ιατρικών τεχνολογιών σε σχέση με τον αντίκτυπό τους στην προσωπική ταυτότητα». Πιο συγκεκριμένα, ο καθηγητής Brey επισκοπεί κριτικά τη σχετική πρόσφατη βιβλιογραφία, σκιαγραφεί την κεντρική έννοια της ταυτότητας του εγώ και τις ποικίλες λειτουργίες της : την πραξιακή –που τη θεωρεί και την πιο σημαντική–, τη σωματική και την κοινωνική προσωπική ταυτότητα, και συζητεί τη βελτίωση των ανθρώπινων δυνατοτήτων που επιφέρουν σ' ένα αβοήθητο σώμα. Τον απασχολεί το ερώτημα πώς η τεχνολογία μεταμορφώνει την ταυτότητα του εγώ, πώς αλλάζει το πεδίο δράσης της ανθρώπινης πράξης και προοικίζει το άτομο με νέες ικανότητες για την επιτέλεση νέου τύπου πράξεων, κ.λπ. Ανάλογα με τις επιπτώσεις τους στην ταυτότητα του εγώ και στις ποικίλες μορφές της διαμορ-

φώνει και τα κριτήρια για την εκτίμηση της ποιότητας των ποικίλων ενσωματωμένων κυρίως «τεχνουργημάτων» που επεκτείνουν τις ικανότητες ενός αβοήθητου σώματος και πνεύματος. Διακρίνει τις θεραπευτικές ιατρικές τεχνολογίες, τις προσθετικές, τις επιβοηθητικές και τις βελτιωτικές –με έμφαση στα ενσωματωμένα τεχνουργήματα– και προτείνει συγκεκριμένα κριτήρια αξιολόγησης με βάση τη θετική βελτίωση που επιτυγχάνουν. Τον απασχολεί έντονα το ερώτημα: τι είναι μια καλή ιατρική τεχνολογία που αποκαθιστά ή βοηθά την ανθρώπινη λειτουργικότητα και προτείνει συγκεκριμένα κριτήρια αξιολόγησης. Υποστηρίζει ότι οι καλές ιατρικές τεχνολογίες με τη μεταμόρφωση του ατόμου που επιφέρουν, με την αλλαγή της φύσης και του πεδίου της δράσης του, πρέπει να έχουν θετική επίπτωση στην πραξιακή, τη σωματική και την κοινωνική ταυτότητά του. Για μια θετική αξιολόγηση απαιτεί «θετική επίπτωση στην ταυτότητα του εγώ των ασθενών, ανύψωση της αυτο-εκτίμησής τους και έσχατα της ευημερίας τους». Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι σε αναφορά με την πραξιακή ταυτότητα των ατόμων, οι ιατρικές τεχνολογίες πρέπει να ικανοποιούν τα κριτήρια επίτευξης ικανότητας, ασφάλειας, άνεσης και αυτονομίας, σε αναφορά με τη σωματική τους ταυτότητα, να ικανοποιούν τα κριτήρια εμφάνισης, ενσωμάτωσης και ανθρωπινότητας (humanness) και σε αναφορά με την κοινωνική τους ταυτότητα, τα κριτήρια της κανονικότητας και μη εξάρτησης. Ενώ η προοπτική γενετικής «βελτίωσης» (enhancement) κατά την ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, παραμένει ηθικά αμφιλεγόμενη, πέραν της επιλογής γαμετών και ενδεχόμενες παρεμβάσεις για ιατρικούς λόγους, η ικανοποίηση των κριτηρίων που προτείνει ο συγγραφέας για τη θεμιτή βελτίωση σωματικών αδυναμιών δεν φαίνεται να έχει ηθικές επιπτώσεις στην προσωπική ταυτότητα, να παραβιάζει δηλαδή το ανθρώπινο «πρόσωπο».

Την ανάγκη του σεβασμού της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας τονίζει η ομότιμη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πειραιώς Πηνελόπη

Αγαλλοπούλου στην ανακοίνωσή της Αρχές προστασίας του φυσικού προσώπου στο πλαίσιο της βιοϊατρικής. Αναλογιζόμενη ότι οι ραγδαίες εξελίξεις στη βιολογία και την ιατρική «είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε πράξεις που θέτουν σε κίνδυνο την ανθρωπινή αξιοπρέπεια», καίτοι σκοπός της προόδου είναι η ωφέλεια της παρούσας και των μελλοντικών γενεών, επισημαίνει ότι η Ελλάδα –ακολουθώντας ίσως τη θεμελιώδη και πάντα ισχύουσα ιπποκρατική αρχή του «ωφελείν η μη βλάπτειν»– κύρωσε απαρχής (1998) τη λεγόμενη Σύμβαση του Οβιέδο του Συμβουλίου της Ευρώπης για την «προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας». Η κ. Αγαλλοπούλου υπενθυμίζει τις γνωστές σχετικές Διακηρύξεις της UNESCO του 1997 για το ανθρώπινο γονιδίωμα και 2003 για τα γενετικά δεδομένα και κυρίως την «Οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα ανθρώπινα δικαιώματα» του 2005 που παγίωσε τις θεμελιώδεις αρχές της βιοηθικής. Με αφετηρία την πεποίθηση ότι από την αρχή της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας –την οποία προστατεύει το Σύνταγμα και οι Κώδικες δεοντολογίας– πηγάζουν όλες οι άλλες αρχές, αλλά και επίγνωση της δυσκολίας του ορισμού της, η κ. Αγαλλοπούλου θέτει το ερώτημα: Τη σημερινή εποχή ποιες είναι οι αρχές εκείνες που προστατεύουν τον άνθρωπο από πολλές ιατρικές παρεμβάσεις; Και συζητεί εκτενώς τις αρχές της «ελεύθερης συναίνεσης ύστερα από προηγούμενη σχετική ενημέρωση», της «μη προσβολής της σωματικής ακεραιότητας του προσώπου», της «απαγόρευσης της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης», της «προστασίας των γενετικών δεδομένων», της «απαγόρευσης οικονομικού οφέλους και της «ανωνυμίας». Στις αρχές που σε ευρύτερο πλαίσιο επέλεξε να συζητήσει η κ. Αγαλλοπούλου απηχούνται αρκετές από τις 17 αρχές της Οικουμενικής Διακήρυξης για τη Βιοηθική και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του 2005.

Ενδιαφέρουσα είναι η συμβολική χρήση της έννοιας του προσώπου από την κ. Τάνια Κυριακού, στην εισήγησή της «Βιοηθική

με ένα ανθρώπινο πρόσωπο». Η κ. Κυριακού τονίζει τις δραματικές συνέπειες της παρούσας οικονομικής κρίσης στον τομέα της υγείας, λόγω του περιορισμού της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, με μεγάλο κόστος για την ανθρώπινη ζωή. Πιστεύει ότι η τρέχουσα «οντολογική όψη αυτού του προβλήματος» κρύβει την «εκκωφαντική σιωπή» σε επίπεδο δεοντολογικής-κανονιστικής ανάλυσης του φαινομένου από τη σκοπιά της βιοηθικής, η οποία οφείλει να μην περιορίζεται στις προκλήσεις της τεχνολογίας σε βάρος της πρόσβασης σε ιατρο-φαρμακευτικά αγαθά, χωρίς αυτό να ερμηνεύεται ως άσκηση πολιτικής. Ενώ αρχική της πρόθεση ήταν να διερευνήσει «την έννοια του μεθοδολογικού ορθολογισμού στη βιοηθική, το πώς δηλαδή ο ορθολογισμός έχει παρεισφρήσει στις γραμμές της βιοηθικής, το πώς αποδέχεται ως αξίωμα την αρχή της αυτονομίας και το πώς δεν λαμβάνει επαρκώς υπόψη του την επιθυμία κάποιων ασθενών να μην πάρουν οι ίδιοι τις ιατρικές αποφάσεις που τους αφορούν», μια μελέτη των συνεπειών της οικονομικής κρίσης την έκανε να αναστοχαστεί το αντικείμενο της βιοηθικής. Συμπεραίνει λοιπόν ότι « μια βιοηθική με ανθρώπινο πρόσωπο σε περιόδους κρίσης, όπως αυτή που βιώνουμε σήμερα, οφείλει να είναι πρωτίστως βιο-πολιτική», να αναλαμβάνει δηλαδή ρόλο κοινωνικής πολιτικής υπερβαίνοντας τη δικαιοδοσία της. Η κυρία Κυριακού δεν εννοεί προφανώς τη βιο-πολιτική με το πνεύμα της «βιο-πολιτικής» η οποία έχει ήδη διαμορφωθεί στο πλαίσιο της πολιτικής επιστήμης και της βιολογίας με γεωπολιτικό προσανατολισμό από τις αρχές του περασμένου αιώνα (1920) αλλά μια διαφορετική βιο-πολιτική με ευρύτερο ανθρωπιστικό στίγμα.

Τον ρόλο του ανθρώπινου προσώπου ως ηθικής προσωπικότητας αναδειχνει με ευαισθησία ο αρχιμανδρίτης του Οικουμενικού Θρόνου καθηγητής Μακάριος Γρινιεζάκης στην ανακοίνωσή του «Πρόσωπο και έρωτας: Η ανάδειξη του ανθρώπινου προσώπου μέσα από την ερωτική κοινωνία». Σημειώνει: «στη σκέψη της

Ορθόδοξης Εκκλησίας ο έρωτας είναι μια κοινωνία αγάπης», ένωση δύο προσώπων, όχι απλώς δύο σωμάτων. Με τον έρωτα οι άνθρωποι ολοκληρώνονται ως πρόσωπα. Στον έρωτα, «καρπός ελευθερίας» ο άνδρας και η γυναίκα είναι «μοναδικά και ανεπανάληπτα πρόσωπα». Με αναφορές στον Απόστολο Παύλο, υποστηρίζει ότι ο έρωτας δεν αποσκοπεί μόνο στην παιδοποιία, αλλά αναπτύσσεται «υπέρ του σβέσαι την της φύσεως πύρωσιν», ως ένωση ανάλογη με την ενότητα του Χριστού με την Εκκλησία.. Σημειώνει δε ότι ο έρωτας ως αγαπητική διάθεση «δεν είναι αρνητικό στοιχείο που πρέπει να εξαφανισθεί στο τέλος κάποιας στωικής απάθειας». Και οι Στωικοί ωστόσο είχαν επίσης θετική διάθεση απέναντι στον έρωτα ως προαγωγό «φιλίας», αγαπητικής δηλαδή διάθεσης. Και δεν παραλείπει να αναφέρει ότι ο σημαντικότερος ίσως «βιοηθικιστής» Tristram Engelhardt στο μεταφρασμένο και στα ελληνικά – με μια μικρή διαφοροποίηση του τίτλου– έργο του Τα θεμέλια της Βιοηθικής: Μια Χριστιανική θεώρηση» εννοεί τον έρωτα ως «αποδοχή της προσωπικότητας του άλλου».

Ένα πολύ σημαντικό ηθικό και βιοηθικό πρόβλημα, επίκεντρο προαιώνιας διαφωνίας, αντιμετωπίζει με υπευθυνότητα ο Πρόεδρος της Εθνικής Αρχής για την Ιατρικά Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή καθηγητής Αριστείδης Αντσακλής στην ανακοίνωσή του «Το έμβρυο και τα δικαιώματά του», συναφές με το επίμαχο θέμα του θεμιτού ή μη των αμβλώσεων και όχι μόνο. Ως κατεξοχήν ειδικός στον προγεννητικό έλεγχο στην Ελλάδα επιμένει στη χρήση του όρου έμβρυο και θέτει τους νομικούς ενώπιον των ευθυνών τους σχετικά με τις νομικές κυρίως υποχρεώσεις απέναντί του. Με αναφορές στον Ιπποκράτη, τον Αριστοτέλη, την Ορθόδοξη και την Καθολική Εκκλησία προσπαθεί να δώσει απάντηση στα επίμαχα ερωτήματα αν η ζωή αρχίζει με τη γονιμοποίηση, αν το έμβρυο έχει δικαιώματα στο πλαίσιο της γενετικής μηχανικής και της περιγεννητικής ιατρικής –η οποία αντιμετωπίζει το έμβρυο ως ασθενή–

συζητεί τη βιωσιμότητά του εκτός της μήτρας, κλπ. κλπ. Τα «δικαιώματα» του εμβρύου οπωσδήποτε προϋποθέτουν απαντήσεις σε καιρία ερωτήματα όπως «πότε αρχίζει η ζωή», από τη γονιμοποίηση, μετά τη 14η ημέρα, ή με τη γέννηση, ποίο είναι το όριο της βιωσιμότητας, ποία η τύχη των εμβρυονικών κυττάρων, κλπ. Η ανοδική αναγνώριση των δικαιωμάτων του εμβρύου σε τομείς νομικής προβληματικής δημιουργούν ερωτήματα που έχουν σχέση με την αυτονομία της μητέρας και του εμβρύου και απαιτούν απάντηση σε πλήθος καιριων ερωτημάτων. Ο καθηγητής Αντσακλής παρομοιάζει παραστατικά τη γενετική μηχανή με ατομική βόμβα και επισημαίνει την ανάγκη μεγάλης προσοχής στη χρήση της. «Όσο αυξάνονται οι δυνατότητες της τεχνολογίας» λέει, «τόσο χρειάζεται μεγαλύτερη σύνεση και ωριμότητα στη χρήση της. Πάντως, η ιστορία διδάσκει πως «κάθε σημαντικό βήμα στη σύγχρονη βιοτεχνολογία προκαλεί αρχικά έναν ηθικό ίλιγγο ο οποίος ευτυχώς παρέρχεται γρήγορα».

Η καθηγήτρια του Αστικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του Α.Π.Θ. Κατερίνα Φουντεδάκη απαντά στο ερώτημα αν υπάρχει ανθρώπινη ζωή και προστασία της πριν από τη γέννηση, εφόσον κατά το άρθρο 35 του Α.Κ. «η γέννηση του ανθρώπου ζωντανού σηματοδοτεί την έναρξη της ιδιότητας του προσώπου, δηλαδή του υποκειμένου δικαιωμάτων και υποχρεώσεων». Η ομιλήτρια υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει κανένα επιχείρημα να μη γίνει αποδεκτή η αρχή αυτή σύμφωνα με την οποία το φυσικό πρόσωπο αρχίζει να υπάρχει με τη γέννηση ζωντανού ανθρώπου. Στη συνέχεια επιχειρεί τη διάκριση ανάμεσα σε πρόσωπα και πράγματα, σε πράγματα που συνιστούν ταυτόχρονα και στοιχεία της προσωπικότητας, και αντικείμενα που δεν είναι πράγματα και υπόκεινται σε ειδική νομική μεταχείριση. Στις κατηγορίες αυτές εντάσσονται, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους, το κυοφορούμενο έμβρυο, το γεννητικό υλικό, τα βλαστοκύτταρα, τα γονίδια, τα ανθρώπινα όργανα, προϊ-

όντα και ιστοί και το ανθρώπινο πτώμα. Το κυοφορούμενο δεν είναι πρόσωπο και έχει περιορισμένη ικανότητα δικαίου κατά το άρθρο 36 ΑΚ. Εξομοιώνεται με πρόσωπο, αλλά δεν έχει «βιολογική αυτονομία», αποτελεί μέρος της εγκύου. Καίτοι, όμως, το κυοφορούμενο δεν είναι πρόσωπο, δεν είναι και πράγμα, γιατί αυτό θα αντέβαινε στην ανθρώπινη αξία. Ούτε είναι πράγμα το ανθρώπινο πρόσωπο μετά θάνατον «κατά το μέτρο που παραμένει συνδεδεμένο με την ανθρώπινη προσωπικότητα», ως «υπόλειμμα της προσωπικότητας του νεκρού».

Η καθηγήτρια Ιατροδικαστικής και Τοξικολογίας της Ιατρικής Σχολής ΕΚΠΑ. Χαρά Σπηλιοπούλου στην ανακοίνωσή της Ο σεβασμός στο πρόσωπο του νεκρού επικαλείται το άρθρο 2 του Συντάγματος κατά το οποίο «Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας. Υποστηρίζει λοιπόν ότι δεν αδιαφορεί η Πολιτεία για το σκήνωμα του ανθρώπου μετά το θάνατό του. Και κατά το δίκαιο του πολέμου δεν προσβάλλεται η μνήμη του νεκρού. Όπως διδασκόμαστε από την Αντιγόνη του Σοφοκλή, λέει, θρησκεία και ηθική είναι πάνω από τους νόμους της πολιτείας. Ο νεκρός διατηρεί την αξία του και μετά το θάνατό του ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της ζωής του. Η κ. Σπηλιοπούλου περιγράφει παραστατικά τους τρόπους με τους οποίους η ίδια και η ομάδα της, στο Εργαστήριο Ιατροδικαστικής της Ιατρικής Σχολής του πανεπιστημίου Αθηνών, επιδεικνύουν τον σεβασμό τους στους νεκρούς—από τους οποίους δυστυχώς όλο και περισσότεροι καταλήγουν στο εργαστήριο ως άγνωστης ταυτότητας—και, μέσα σε μια σειρά γραφειοκρατικών και οργανωτικών προβλημάτων, φροντίζουν για την ανεύρεση συγγενών τους, ή έστω για την ειδοποίησή τους, εάν τυχόν αυτοί βρίσκονται εκτός Ελλάδος. Καίτοι συχνά αρκετοί μετανάστες παραμένουν χωρίς διακριβωση ταυτότητας, η συγκεκριμένη ομάδα αναλαμβάνει τη φροντίδα της ταφής τους εντός του ελληνικού εδάφους. Ως την «τελευταία

σχέση που αποκτά ο νεκρός πάνω στη γη» τιμούν οι ιατροδικαστές και η ομάδα τους στο έπακρο αυτή τη σχέση.

Η καθηγήτρια του Ποινικού Δικαίου στο ΑΠΘ Ελισάβετ Συμεωνίδου-Καστανίδου στην ανακοίνωσή της «Το χρονικό σημείο έναρξης της ανθρώπινης ζωής στο Ποινικό Δίκαιο», αναλύει με ενάργεια το πάντα επίμαχο ζήτημα της διακριβωσης του χρονικού σημείου «από το οποίο αρχίζει να υπάρχει ο άνθρωπος» ως αυτοτελής οντότητα κατά το Ποινικό Δίκαιο. Βάση για τη διερεύνησή της αποτελούν δύο συγκλονιστικές δικαστικές υποθέσεις που απασχόλησαν το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τα εθνικά δικαστήρια και έδειξαν τη σημασία που έχει για το ποινικό δίκαιο ο προσδιορισμός του χρονικού σημείου της ανθρώπινης ύπαρξης. Από τη σύλληψη, όπως δέχεται η Εκκλησία – από τη γονιμοποίηση, στην ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή– ή από τη γέννηση; Καιτίο επικρατεί αμηχανία σχετικά με την έννοια του «προσώπου» και δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των διαφόρων κρατών, ούτε και μεταξύ των μελών του ίδιου δικαστηρίου, οπωσδήποτε η ποινική προστασία του εμβρύου θεωρείται γενικώς υποδεέστερη από την προστασία του ανθρώπου μετά τη γέννησή του, οπότε οι πράξεις προσβολής κατά τη διάρκεια της κύησης δεν αντιμετωπίζονται όπως αυτές που συμβαίνουν μετά τη γέννηση του ανθρώπου. Η κ. Συμεωνίδου-Καστανίδου θεωρεί ορθή την πάγια θέση της Ελληνικής νομολογίας σύμφωνα με την οποία «ο άνθρωπος αρχίζει να υπάρχει από τη στιγμή που εμφανίζεται στον εξωτερικό κόσμο, έστω και αν δεν είναι βιώσιμος». Από τη στιγμή δηλαδή που «αρχίζει να υπάρχει στον κοινωνικό χώρο μια αυτοτελής οντότητα ...μπορεί να είναι και 'υποκείμενο δικαίου', φορέας δικαιωμάτων και έννομων αγαθών».

Η ομότιμη καθηγήτρια Νομικής του ΑΠΘ Θεοφανώ Παπαζήση στη μελέτη της «Η ταυτότητα του φυσικού προσώπου» επισημαίνει ότι «ο άνθρωπος ως μοναδικό όν με φυσική υπόσταση διακρι-

νεται για την ατομικότητά του, η οποία έχει διφυή φύση... φυσική και κοινωνική». Στοιχεία της ατομικότητάς του είναι η γέννηση, το φύλο, ο θάνατος και άλλα σχετικά κοινωνικού χαρακτήρα, και στοιχεία της εξατομίκευσής του είναι το αίμα, τα δακτυλικά αποτυπώματα και το DNA. Από τα στοιχεία αυτά, άλλα μένουν αναλλοίωτα και άλλα μεταβάλλονται. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι θέσεις της κ. Παπαζήση σχετικά με το φύλο, επειδή, καιίτοι θεωρητικά η βιολογική ταυτότητα του φύλου δεν αλλάζει, είναι ενδεχόμενο να υφίσταται το φύλο μεταβολές –λ.χ. αρχαίο «ερμαφροδιτισμό» ή σύγχρονο «δυναμισμό»– που οδηγούν ή επιβάλλουν τη λεγόμενη «αλλαγή φύλου», εδώ και σαράντα περίπου χρόνια. Η νομική δυνατότητα αλλαγής φύλου διεκδικήθηκε ως «ανθρώπινο δικαίωμα στο πλαίσιο της αυτοδιάθεσης» με παρεπόμενο την αλλαγή ταυτότητας με βάση τα «ουσιαστικά βιολογικά χαρακτηριστικά του προσώπου». Η κ. Παπαζήση κλείνει τη μελέτη της ως εξής: « Στόχος είναι η ευτυχία των προσώπων μέσα από μια ήρεμη ζωή, χωρίς ψυχικές εντάσεις ούτε συγκρούσεις με την κοινωνία ή τη γραφειοκρατία».

Η ομότιμη καθηγήτρια του ΤΕΙ Αθήνας Αλεξάνδρα Βάρα-Αδάμη στην ανακοίνωσή της 'Το τέλος του προσώπου» συζητεί τα ζητήματα που προκύπτουν σχετικά με το τέλος της ζωής. Η ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας έδωσε νέα διάσταση στην εννοιολογική προσέγγιση του τέλους της ζωής. Η δυνατότητα μηχανικής υποστήριξης των δύο βασικών βιολογικών λειτουργιών, της κυκλοφορίας του αίματος και της αναπνοής, σε άτομα των οποίων οι εγκεφαλικές λειτουργίες έχουν οριστικά νεκρωθεί και έχει αρχίσει η αποσύνθεση του εγκεφαλικού ιστού, επαναπροσδιόρισε την έννοια του θανάτου. Δημιουργήθηκε και υιοθετήθηκε ο όρος εγκεφαλικός θάνατος, που συνδέθηκε με τις μεταμοσχεύσεις, και σήμανε κάποια αναβίωση του –υπερβολικά ίσως συνδεδεμένου με την ιπποκρατική ιατρική ηθική – ιατρικού πατερναλισμού, καταλυτικού των αρχών της αυτονομίας και της συναίνεσης, οι οποίες ωστόσο

σο είναι προβληματικές στις περισσότερες προ του αναπόφευκτου τέλους καταστάσεις στις οποίες απομένει η παροχή ανακουφιστικής θεραπείας των πόνων και παρηγορητικής αγωγής.

Η καθηγήτρια του Συνταγματικού Δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών Ισμήνη Κριάρη στην εκτενή μελέτη της «Η νομική σημασία του ανθρώπινου προσώπου στην εποχή της Γενετικής» εύστοχα επισημαίνει εισαγωγικά: «Η έννοια της γενετικής ιδιοσυγκρασίας του ατόμου είναι κομβικής σημασίας για την κατανόηση της σημασίας του ανθρώπινου προσώπου στην εποχή της γενετικής». Προκύπτει έτσι άμεσα η έννοια της γενετικής ταυτότητας, δηλαδή της «γενετικής ιδιοσυστασίας ενός ατόμου, ο τρόπος λειτουργίας του γενετικού προγράμματος και τα κληρονομούμενα γενετικά στοιχεία του». Η διαμόρφωση της έννοιας αυτής και η προστασία της έχει απασχολήσει το Συμβούλιο της Ευρώπης, την UNESCO με τις σχετικές Διακηρύξεις της και γενικά την Ευρωπαϊκή Ένωση. Στην Ελλάδα επιχειρήθηκε η συνταγματική κατοχύρωση της γενετικής ταυτότητας από το 1997 η προστασία της υιοθετήθηκε το 2000. Όπως ωραία το θέτει η κ. Κριάρη, « Η εισαγωγή στο Ελληνικό Σύνταγμα διατάξεως περί της γενετικής ταυτότητας στο πρώτο έτος της τρίτης χιλιετίας δεν στερείται συμβολικής σημασίας, καθόσον σηματοδοτεί τη λήξη της περιόδου του *habeas corpus* και την έναρξη της εποχής του *habeas identitatem geneticam*». Οι πρόσφατες βιοτεχνολογικές εξελίξεις επιτρέπουν πολλές δυνατότητες, όπως τη γενετική βελτίωση – το αμφιλεγόμενο *genetic enhancement*—κ.λπ. Πολλές καινοτομίες στο χώρο της Γενετικής έχουν άμεση επίπτωση στην αντίληψη για το σεβασμό της αρχής της αυτονομίας που ενσωματώνεται στη συνταγματική διάταξη της αρχής της αξιοπρέπειας.

Η Επίκουρη καθηγήτρια του Ιονίου Πανεπιστημίου Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη στην ανακοίνωσή της «Ενημέρωση και συναίνεση στην πλαστική χειρουργική προσώπου» επικεντρώνει

το ενδιαφέρον της στο ζήτημα της ενημέρωσης και της συναίνεσης στην κοσμητική και όχι στην επανορθωτική χειρουργική προσώπου. Τα ζητήματα αυτά ξεφεύγουν από τα συνήθη νομικά και ηθικά ερωτήματα νομιμοποίησης μιας χειρουργικής επέμβασης, καθώς στην αισθητική χειρουργική δεν υφίσταται αυστηρά ιατρική ένδειξη. Παράλληλα η κ. Κανελλοπούλου-Μπότη τονίζει τους προβληματισμούς από την παρατηρούμενη «κανονικοποίηση» της αισθητικής χειρουργικής στο πρόσωπο και τις ανισότητες, αλλά και τις αμφισβητήσιμες πολιτικές τις οποίες οι μέθοδοι αυτές υποστηρίζουν διεθνώς. Επισημαίνει ότι στο Δυτικό κόσμο αυξάνουν ραγδαία οι αισθητικές επεμβάσεις, όπως η ρυτιδεκτομή, η ρινοπλαστική, η βλεφαροπλαστική, κ.λπ. Αυτό συμβαίνει, εξηγεί, επειδή «το πρόσωπό μας είναι κεντρικό στην κατανόηση της ταυτότητάς μας. Τα πρόσωπα μας βοηθούν να καταλάβουμε ποιοι είμαστε και από πού προερχόμαστε, ενώ αντιπροσωπεύει αυτό που όλοι μας αναγνωρίζουμε ως τον εαυτό μας, όταν μιλάμε για εμάς». Η κ. Κανελλοπούλου-Μπότη βλέπει τη «χειρουργική αισθητική αλλαγή του προσώπου ως άσκηση του δικαιώματος ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της αυτονομίας του ανθρώπου», δηλαδή ως «δικαίωμα στην ταυτότητα».

Ο κ. Δημήτρης Ζωγραφόπουλος, Δικηγόρος (ΔΝ) –Ειδικός επιστήμων στην Αρχή Προστασίας Δεδομένων προσωπικού Χαρακτήρα, στη μελέτη του «Η αποζημίωση από εργατικό ατύχημα λόγω παραμόρφωσης του προσώπου συνδικαλιστριας (Υπόθεση Κούνεβα) προσωποποιεί τη βασική του θέση ότι «τόσο το δικαίο της βιοηθικής όσο και το εργατικό δικαίο χαρακτηρίζονται από τον εξόχως ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα τους». Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στο πρόσωπο και το τραύμα, μιλά για την αποζημίωση από τραύμα στο πρόσωπο από πλευράς εργατικού δικαίου και εργατικών ατυχημάτων, τα οποία δυστυχώς είναι ιδιαίτερα συχνά, και φέρνει ως παράδειγμα την τραγική ιστορία της Κωνστα-

ντίνας Κούνεβα. Όπως έγινε συγυλιονιστικά γνωστό, πρόσφατα το Μονομελές Πρωτοδικείο Πειραιώς χαρακτήρισε την επίθεση κατά της κ Κούνεβα ως εργατικό ατύχημα, εξαιτίας της νόμιμης συνδικαλιστικής δραστηριότητας της και καταδίκασε την εργοδότηρια εταιρεία σε αποζημίωση, για το λόγο ότι είχε παραλείψει - ως όφειλε- να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για την προστασία της υγείας και της ασφάλειάς της κατά την παροχή της εργασίας της. Η απόφαση εντάσσεται στο νομολογιακό ρεύμα, που διευρύνει την έννοια του εργατικού ατυχήματος. Ρητά η απόφαση συνδέει την επίθεση με το βιτριόλι, που κατέστρεψε το πρόσωπο και το σώμα της Κούνεβα, με την εχθρότητα που είχε συγκεντρώσει στο πρόσωπό της εξαιτίας της νόμιμης συνδικαλιστικής δραστηριότητάς της.

Ο αναπληρωτής καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Σπύρος Βλαχόπουλος στην ανακοίνωσή του Ζητήματα αστικής ευθύνης του Δημοσίου και των ΝΠΔΔ στο πεδίο της χειρουργικής προσώπου επικεντρώνεται στο ζήτημα της αστικής ευθύνης του Δημοσίου και των ΝΠΔΔ στο πεδίο της χειρουργικής προσώπου. Ασχολείται ειδικότερα με τις νόμιμες προϋποθέσεις, οι οποίες ενεργοποιούν την υποχρέωση του δημοσίου και των ΝΠΔΔ να αποζημιώσουν ασθενή για τη θετική ζημία που υπέστη και τα διαφυγόντα κέρδη από ιατρικό σφάλμα στο ιδιαίτερο πεδίο της χειρουργικής προσώπου, και εκθέτει τις προϋποθέσεις για χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης ή ψυχικής οδύνης για τους ίδιους λόγους. Εντοπίζει μάλιστα μια ιδιαιτερότητα σχετικά με τη χειρουργική προσώπου στο άρθρο 931 ΑΚ σύμφωνα με το οποίο η αναπηρία ή η παραμόρφωση που προξενήθηκε στον παθόντα λαμβάνεται υπόψη κατά την εκδίκαση της αποζημίωσης αν επιδρά στο μέλλον του. Το πρόσωπο, δηλαδή, αποτελεί αυτοτελές έννομο αγαθό, που απολαύει και συνταγματικής προστασίας. Ο κ. Βλαχόπουλος σημειώνει μάλιστα ότι η οικονομική κρίση δεν επηρεάζει την αστική ευθύνη από ιατρικά σφάλματα και τούτο, παρά

τις όποιες ενστάσεις, αποδεικνύει την ευαισθησία της ελληνικής έννομης τάξης σε θάματα προσβολής του θεμελιωδέστερου έννομου αγαθού της δημόσιας υγείας.

Με ένα πολύ ευαίσθητο και καιρίο ηθικό πρόβλημα στο πλαίσιο της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής καταπιάνεται η συνάδελφος και επιμελήτρια του σπουδαίου αυτού τόμου Φερηνίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή, στη μελέτη της «Λικούσια πατρότητα», αναλύοντας το θεσμικό πλαίσιο της λικούσιας πατρότητας υπό το φως της αναπαραγωγικής αυτονομίας του άνδρα και της γυναίκας και εξετάζοντας κατά πόσον ο περιορισμός της αναπαραγωγικής αυτονομίας του άνδρα είναι συνταγματικά επιτρεπτός. Τονίζει ότι, ανεξαρτήτως της διαδικασίας δημιουργίας του, εάν το παιδί έχει γεννηθεί, αυτό που πρέπει να απασχολεί την έννομη τάξη είναι ότι θα έχει επαρκή μέσα για την διαβίωσή του. Ως εκ τούτου, το παιδί δικαιούται ένα πατέρα, ο οποίος θα το στηρίζει ανάλογα με τις δυνατότητές του, ακόμα και αν είναι απρόθυμος προς τούτο. Αντιστρόφως, ο πατέρας υποχρεούται στην κάλυψη των αναγκών του παιδιού. Η έννομη τάξη οφείλει να προστατεύει τον πιο αδύναμο και στην περίπτωση της τεκνοποιίας αδύναμος δεν είναι ο απρόθυμος πατέρας, αλλά το παιδί. Υπάρχουν σαφώς και οριακές περιπτώσεις τεκνοποιίας με δόλια μέσα, π.χ. με αποπλάνηση ή βιασμό του άνδρα. Αφού ξεκαθαρίσει ότι οι περιπτώσεις αυτές αποτελούν την σπανιότατη εξαίρεση και όχι τον κανόνα, η κ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή κρίνει ότι σε αυτές τις οριακές και εξαιρετικές περιπτώσεις, δεν μπορούμε να αναγνωρίσουμε ως πατέρα κάποιον αποδεδειγμένα πεπλανημένο. Και αν αυτό γίνει δεκτό, τότε ενδεχομένως η γυναίκα θα είναι πιο απρόθυμη στο να προβαίνει σε αποπλάνηση του άνδρα.

Ο καθηγητής Βασίλης Ταρλατζής στην ανακοίνωσή του «Επιπλοκή ιατρικής πράξης-Θεραπευτικός κίνδυνος- ιατρικό σφάλμα-*lege artis*. Ιατρική πράξη: Χρήσιμες ιατρικές έννοιες για τους εφάρμοστές του δικαίου» επισημαίνει την αύξηση αγωγών και μηνύσεων

λόγω ιατρικής αμέλειας κυρίως εναντίον μαιευτήρων-γυναικολόγων και αναισθησιολόγων. Αποδίδει την τάση αυτή στην κατάρρευση του –δήθεν ιπποκρατικού– πατερναλισμού και την επικράτηση της αρχής της συναίνεσης –σε συνάφεια με την αναγνώριση της αυτονομίας του ασθενή– που συνεπάγεται σχέση ισοτιμίας γι-ατρού-ασθενή, στον «κατακλυσμό» σχετικών πληροφοριών κυρίως από το διαδίκτυο, στην ανάπτυξη περίπλοκων τεχνολογιών, στην προβληματική λειτουργία των νοσοκομείων κυρίως σε εποχές κρίσης και στο ενδιαφέρον των νομικών για σχετικές αστικές υποθέσεις. Η πλειάδα των εξετάσεων και άλλοι παράγοντες επιφέρουν επιπλοκές στην ιατρική πράξη και στην άσκηση της ιατρικής *lege artis*, ενώ η αύξηση των ιατρικών διώξεων οδηγεί σε μια «αμυντική ιατρική». Για την αντιμετώπιση των καταστάσεων αυτών ο κ. Ταρλατζής προβαίνει σε ενδιαφέρουσες προτάσεις μεταξύ των οποίων είναι «η έμφαση στην προπτυχιακή ιατρική παιδεία στη σχέση γιατρού-ασθενή» –ευτυχώς άρχισε να διδάσκεται σε κάποιες ιατρικές σχολές η βιοηθική– και η «αναθεώρηση του συστήματος επίλυσης των αστικών υποθέσεων ιατρικής ευθύνης».

Η κ. Μάρω Καψιώτη-Φεργάδη, Επίτιμη δικηγόρος-βιοηθικός PGDip.King's College-PGDip. University of Manchester στην εκτενή μελέτη της Το ακούσιο ιατρικό σφάλμα από την οπτική γωνία της γνωστικής ψυχολογίας παρατηρεί ότι, παρά την αποτελεσματικότητα της σύγχρονης ιατρικής, εντοπίζονται προβλέψιμα ιατρικά λάθη σε όλους τους κλάδους περίθαλψης, όπως δείχνουν και οι εκφράσεις «επιδημία σφαλμάτων», «ιατρικά διόδια», κ.λπ. Πρόκειται ωστόσο για λάθη που αποβαίνουν μοιραία και έχουν πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις σε υπερεθνικό επίπεδο. Η μελέτη της κ. Καψιώτη-Φεργάδη επικεντρώνεται στα ακούσια ιατρικά σφάλματα που δεν ενέχουν ηθική υπαιτιότητα, δεν οφείλονται σε ιατρική αμέλεια, ούτε είναι αναγκαστικά κατά τον Freud αποτέλεσμα απροσεξίας, αλλά είναι αναμενόμενα συμπτώματα της

ανθρώπινης συμπεριφοράς, μοιραία κάποτε ως αιτία θανάτου από άστοχη χορήγηση φαρμάκων και επικίνδυνα στον τομέα της αναισθησιολογίας. Αποτελεί, δηλαδή, «συνοπτική εξέταση της ανθρώπινης συμπεριφοράς κατά τη διάπραξη λαθών με παράλληλη ανάλυση των κύριων ψυχολογικών μηχανισμών που κινητοποιούνται και τα προκαλούν, από τη σκοπιά της Γνωστικής Ψυχολογίας, με σκοπό την εξαγωγή κάποιων πρώτων συμπερασμάτων για τη φύση των ιατρικών λαθών, και για την αξιολόγηση των μηχανισμών που τα ελέγχουν». Επισημαίνει ότι «η απόλαυση των ωφελειών της ανθρώπινης προόδου συνοδεύεται από ένα αναπόφευκτο ποσοστό αποτυχίας», ενώ η εξειδίκευση και ανάπτυξη της τεχνολογίας επαυξάνει τον κίνδυνο ενώ ο ανθρώπινος ορθολογισμός είναι περιορισμένος. Διακρίνει τα σφάλματα σε σφάλματα δεξιότητας, ολισθήματα και παραδρομές, που δεν οφείλονται υποχρεωτικά σε αμέλεια, σε τεχνικά λάθη, σε κανονικά (rule-based) σφάλματα, γνωστικά σφάλματα, σφάλματα γνωσιακής αστοχίας, κ.λπ. Και επισημαίνει ότι η εξέλιξη της ιατρικής επιστήμης βελτίωσε τις δυνατότητες θεραπείας, αλλά η σύγχρονη πολυπλοκότητα των συνθηκών λειτουργίας της περίθαλψης δημιούργησε «ευνοϊκό» περιβάλλον για το ακούσιο ιατρογενές σφάλμα». Η αντιμετώπισή του με την ανάλυση των «ψυχολογικών μηχανισμών» που τα προκαλούν «αποδεικνύεται πολύ σημαντική και απόλυτα υπολογίσιμη».

Η διδάκτωρ Ευσταθία Σινανιώτη στη μελέτη της Ηθικά ζητήματα στην εμφυτευματολογία χαρακτηρίζει την ειδικότητα του Εμφυταλόγου λειτουργήμα λόγω της συμβολής του στην πνευματική, στοματική και ψυχική υγεία πέραν από την ανακούφιση από τον πόνο, με το σκεπτικό ότι «ένα ωραίο χαμόγελο δεν αναβαθμίζει μόνο αισθητικά τον άνθρωπο αλλά προσδίδει ψυχική ευφορία σε όλη τη γκάμα των καθημερινών δεξιοτήτων». Και εξηγεί: «Τα σύγχρονα οστεοενσωματούμενα εμφυτεύματα αντικαθιστούν δόντια που έχουν χαθεί και κατασκευάζονται από τιτάνιο με ειδική

επεξεργασία στην επιφάνεια του. Η διεθνής επιστημονική κοινότητα έχει υιοθετήσει ως αδιαμφισβήτητο το τεκμηριωμένο ποσοστό επιτυχίας των εμφυτευμάτων σε βάθος χρόνου. Το ποσοστό επιβίωσης των εμφυτευμάτων σε πολλές ερευνητικές εργασίες ξεπερνά το 95%. Βασική προϋπόθεση επιβίωσης των εμφυτευμάτων μακροπρόθεσμα αποτελεί η εφαρμογή σωστής υποστηρικτικής περιεμφυτευματικής θεραπείας τόσο από τον επεμβαίνοντα ιατρό όσο και από τον ασθενή. Χαρακτηρίζει το επάγγελμα αυτό λειτουργήματα και επιχειρεί ηθική προσέγγισή του. Σε αναφορά με το πρόβλημα της ηθικής ευθύνης επιχειρεί μια ενδιαφέρουσα ιστορική αναδρομή με αφετηρία τον Κώδικα του Χαμουραμί, την ιερά Βίβλο της Αιγύπτου και τον Όρκο του Ιπποκράτη –αμφιβόλου χρονολόγησης κατά τη σχετική έρευνα– που τον ανάγει στους Ασκληπιάδες στην Κω με την παρατήρηση ότι δεν υπήρχαν στην Ελλάδα –σε αντιδιαστολή με την Ανατολή– κανόνες δικαίου σχετικά με την ιατρική ευθύνη. Και κατά τη γνώμη της πρώτος ο Ιπποκράτης κάλυψε το κενό, ενώ το ρωμαϊκό δίκαιο προέβη σε σχετικές ρυθμίσεις και η νομική ευθύνη τέθηκε σε νομική βάση στα νεότερα χρόνια στην Ευρώπη και την Αμερική. Η κ. Σινανιώτη δείχνει επίσης ενδιαφέρον για την ηθική ορολογία και τις αρχές της οδοντιατρικής επιστήμης. Ο όρος ethics βέβαια αποδίδει τον αντίστοιχο ελληνικό ηθική –όχι αντίστροφα– και η δεοντολογία ως υποκείμενη σε κανόνες και νόμους είναι σαφώς στενότερη από την ηθική (morals). Η κ. Σινανιώτη θεωρεί αρχές της οδοντιατρικής την αρχή της ωφελιμότητας, της αυτονομίας, της δικαιοσύνης και της ισοτιμίας και σχολιάζει εύλογα την αρχή της ενημέρωσης σε συνάφεια με το θεραπευτικό προνόμιο του γιατρού. Συζητεί εκτενώς την οδοντιατρική δεοντολογία με ειδική αναφορά στην εμφυτευματολογία και τα ηθικά της διλήμματα. Καταλήγει: «Η συμπεριφορά του ...Εμφυτευματολόγου πρέπει να είναι αντίστοιχη του επιτασσόμενου ιατρικού ήθους σύμφωνα με τον όρκο του Ιππο-

κράτη, τους αποδεικτούς διεθνείς κώδικες ηθικής και δεοντολογίας και την εκάστοτε ισχύουσα νομοθεσία».

Η αναπληρώτρια καθηγήτρια ΤΕΙ ΑΜΘ, Δικηγόρος Δ.Ν. Πόπη Καλαμπόκα στην ανακοίνωσή της Η υποχρέωση ενημέρωσης και η ευθύνη του φορέα αποθήκευσης βλαστικών κυττάρων αναφέρεται στη ελληνική νομοθεσία που ρυθμίζει τη διαδικασία λήψης, επεξεργασίας και φύλαξης βλαστικών κυττάρων και την υποχρεωτική ενημέρωση των γονέων η της μητέρας του κυοφορούμενου τέκνου σχετικά με τη δυνατότητα χρήσης τους πριν και μετά τον τοκετό κατά την υπογραφή των σχετικών εγγράφων. Στόχος του νομοθέτη είναι να είναι «σαφής η ενημέρωση σχετικά με την εγκυρότητα και αξιοπιστία των θεραπευτικών προσδοκιών που δημιουργούνται στους γονείς από την αυτόλογη αποθήκευση και τη μελλοντική χρήση ΟΠΑ σε ιδιωτικές τράπεζες, σε αντιδιαστολή με την αλλογενή φύλαξη – χρήση σε δημόσιες τράπεζες», να ρυθμίζεται η συλλογή ομφαλοπλακουντιακού αίματος από ζώντα οργανισμό και η φύλαξη σε ιδιωτική τράπεζα ανάλογα με τις γενικότερες απόψεις περί βιοηθικής καθώς και η αποτροπή της εκμετάλλευσης της ανθρώπινης προσωπικότητας. Με τις ρυθμίσεις του ν. 3984/2011 ρυθμίστηκαν θέματα που προηγουμένως με βάση το ΠΔ 26/2008 ήταν ασαφή.

Τέλος, η Elly Vintiadis στην ανακοίνωσή της *The Importance of Pluralism in Psychiatry* τονίζει τη σπουδαιότητα της ψυχιατρικής για την αντιμετώπιση ψυχικών καταστάσεων και την ανακούφιση των ανθρώπων από τις διανοητικές διαταραχές, αποκαθιστώντας την πνευματική μας ζωή και τη συναίσθηση του εαυτού μας. Στην προγραμματική της ανακοίνωσής της παράγραφο σημειώνει: «Τον προηγούμενο αιώνα έλαβαν χώρα αλλαγές από το ψυχοδυναμικό μοντέλο της ψυχιατρικής στο βιολογικό μοντέλο με ποικίλες άλλες προοπτικές. Ο ψυχίατρος νιώθει κατά προτεραιότητα υπεύθυνος για τον ασθενή του με σεβασμό προς την αξιοπρέπεια και τα

δικαιώματά του και σε συνεργασία με άλλους επαγγελματίες υγείας ενημερώνοντας τον ασθενή του. Στο κείμενο αυτό η κ. Vintiadis «επιδιώκει να προτείνει κάποιες αρχικές εκτιμήσεις υπέρ της ιδέας ότι για να ανταποκριθούμε πιο αποτελεσματικά στις ανάγκες των ασθενών και να τηρήσουμε τα πιο πάνω ηθικά κριτήρια, οφείλουμε να έχουμε μια πλουραλιστική στάση στην ψυχιατρική έρευνα και πρακτική. Αντί να κάνουμε έγκληση σε ένα έσχατο μοντέλο ή τύπο εξήγησης, η ψυχιατρική χρειάζεται ένα πολυ-παράγοντικό μοντέλο στο οποίο λαμβάνονται υπόψη διαφορετικές προοπτικές και , όπου είναι δυνατό, εντάσσονται σε ενιαίο σύνολο για να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά την περιπλοκότητα των διανοητικών διαταραχών. Αντί να βλέπουμε τους διαφορετικούς παράγοντες ως ανταγωνιστικές εξηγήσεις, οφείλουμε να τις δούμε ως αλληλο-συμπληρωματικές και να εστιάσουμε τα ερευνητικά μας προγράμματα και τη μεταχείρισή μας σε μια κατεύθυνση που λαμβάνει υπόψη της τα πολύμορφα όντα που είμαστε και τους ποικίλους παράγοντες που επηρεάζουν το ποιοί είμαστε. Μακροπρόθεσμα αυτό θα μας δώσει μια καλύτερη ευκαιρία να αντιμετωπίσουμε τις διανοητικές διαταραχές και σε τελική ανάλυση να προσφέρουμε στους ασθενείς μας τις θεραπείες που χρειάζονται και αξίζουν».

Ήταν ιδιαίτερη χαρά και ικανοποίηση για μένα ν' ακούσω, να συζητήσω με τους ομιλητές και να διαβάσω τις ανακοινώσεις και τις μελέτες του τρίτου τόμου των Βιοηθικών προβληματισμών με ειδική αναφορά στην πολυσήμαντη και βαρυσήμαντη έννοια του προσώπου. Ήταν ιδιαίτερη συγκίνηση να ξαναβρεθώ με παλαιούς φίλους και συνεργάτες στον τομέα της βιοηθικής στα σημαντικά αυτά συνέδρια και ήταν μεγάλη ικανοποίηση και υπερηφάνεια να συνειδητοποιήσω από τις ενδιαφέρουσες συμβολές πόσοι αξιόλογοι νέοι επιστήμονες έδιναν το παρών στο σπουδαίο αυτό διεπιστημονικό συνέδριο που εξελίχτηκε σε θεσμό. Και απόλαυσα τα κείμενα

που μου δόθηκαν να παρουσιάσω σε μια εποχή που νέα ενδιαφέροντα με είχαν απομακρύνει από τον βιοηθικό προβληματισμό. Τους ευχαριστώ θερμά που μου έδειξαν την πρόοδο που έχει επιτευχθεί πρόσφατα σ' αυτό το πεδίο αλλά και για την ελπίδα στο μέλλον της χώρας μας που μου αναπτέρωσαν με τη λογισύνη τους.

Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου

Ομότιμη καθηγήτρια Φιλοσοφίας

Των Πανεπιστημίων Αθηνών και Κρήτης

Τέως μέλος της Ελληνικής Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

Τέως μέλος της Εθνικής Αρχής Ιατρικώς Υποβοηθούμενης

Αναπαραγωγής

